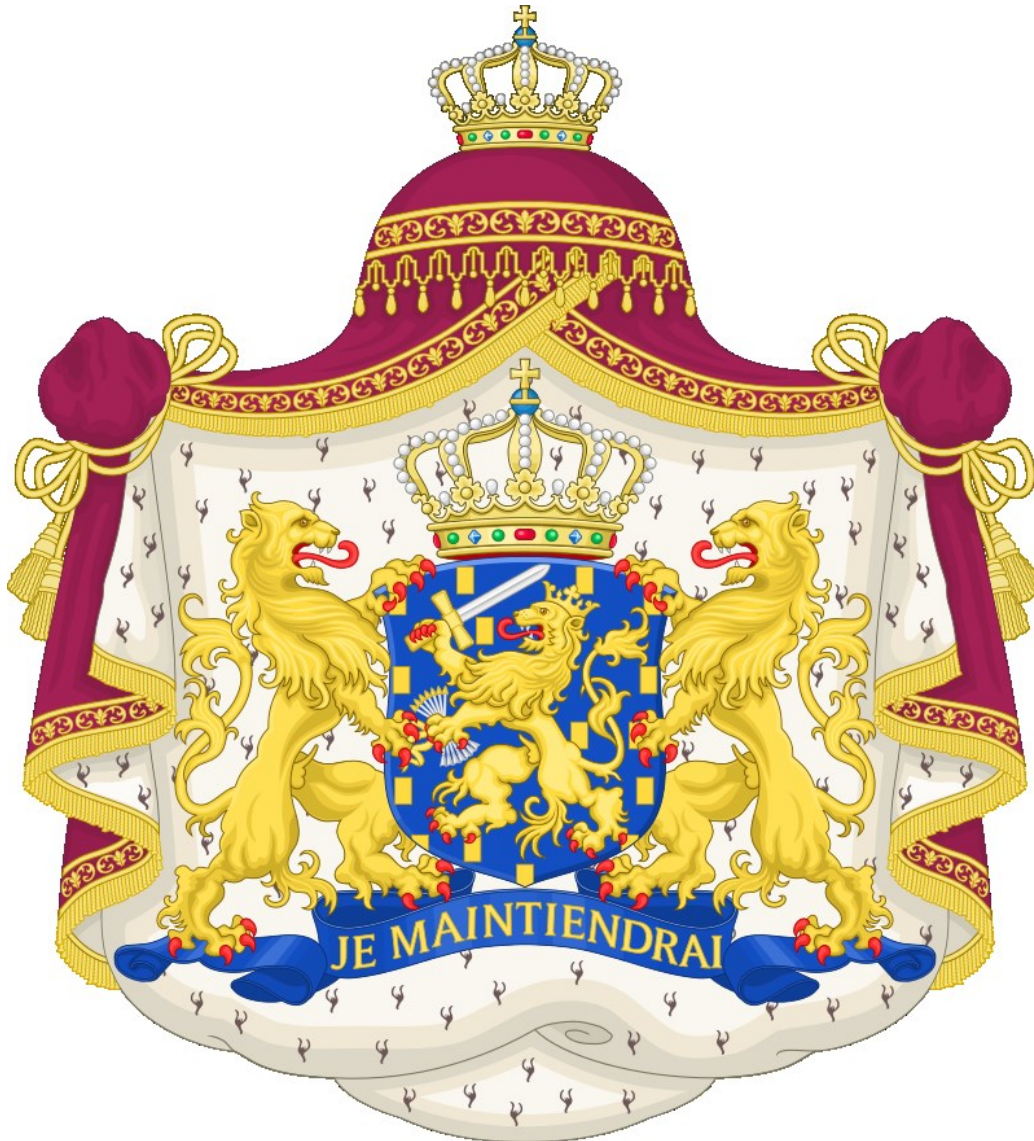

2 minuten stilte tijdens de dodenherdenking: het cultiveren van nationale ideologie

Masterthesis

Auteur: **Stefan Franz**

Emp: **1253346**

ANR: **320860**

Begeleider: **dr. A. Nugteren**

Tweede lezer: **prof. P. Post**

Opleiding: **Religie & Ritueel**

Datum: **25-08-2014**

Woorden: **21999**

Inhoudsopgave

1. Introductie	5
2. Methode en hypothese	8
Methode	8
Hypothese	8
3. Theoretisch en conceptueel kader	10
3.1. Herdenken en herinneren	10
Herinneren.....	10
Herdenken	13
3.2. Stilte	15
Stilte: kracht of zwakte?	16
Stilte en stillness	17
Een gefaseerd model van een stilteritueel	18
De constructieve fase	19
Situationele en socioculturele stilte	19
Constructie van het vrijheidsideaal	22
Het Nationaal Comité 4 en 5 mei	25
De massale opzet, programmering en live-uitzending op de NOS, RTL en SBS.....	26
Transcendente fase	29
Common mood	29
De heilige stilte	33
Transformatieve fase	36
Transformatie van emotie	36
Saamhorigheid versus ideologie?	37
3.3. MH17	39
4. Resultaten & analyse.....	46
4.1. Resultaten.....	46
Codering: eerste fase	47
Codering: tweede fase.....	49

4.2. Data-analyse	50
Type-gebaseerde analyse	50
Locatie-gebaseerde analyse	53
5. Conclusie & Discussie	55
5.1. Conclusie.....	55
Beantwoording centrale vraag	55
Beantwoording deelvragen	55
Beantwoording kritische onderzoeksvraag	57
5.2. Discussie	57
Interpretatie aan de hand van 6 hypothetische stellingen	57
Beperkingen van het onderzoek.....	59
Aanbevelingen en vervolgonderzoek	60
6. Bibliografie	61
7. Appendix	67
7.1. Online resultaten	67
Defensie.....	67
Docenten Religie en Ritueel	68
Equilibre.....	69
Facebook Open.....	69
Media Vita	76
Jongerenwerk	77
7.2. Offline resultaten.....	78
Heikesekerk	78
Basiq Dental.....	80
Buren Ouderlijk Huis.....	80
De Dam	81
Defensie.....	81
Kerkkoor Winterswijk	82
Oorlogsmonument Oisterwijk	82
KCC Rabobank.....	83
Dankers Cases.....	87
Más Tapas.....	87
7.3. Transcripts de Dam	88
Interview 1.....	88

Interview 2.....	88
Interview 3.....	88
7.4. Vragenlijsten.....	90
Standaard Offline.....	90
Werk Offline	91
Online (Thesis Tools)	92

1. Introductie

Ideologie en *identiteit* zijn waarschijnlijk niet de meest voor de hand liggende termen die bij mensen worden opgeroepen als er wordt gesproken over de dodenherdenking. Deze nationale dag van rouw is immers een jaarlijks terugkomend ritueel, waarbij onze aandacht uitgaat naar de oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Maar achter de sluier van de collectieve herdenkingscultuur, beweegt zich meer dan wij (her)denken.

Niet alleen komen wij in aanraking met een geconstrueerd beeld van het oorlogsverleden; er wordt op basis van dit beeld een nationale ideologie aan ons gepresenteerd die wij aanvaarden waar we bij staan. Letterlijk, want de Dam in Amsterdam staat op 4 mei om 20:00 vol met herdenkingsgezinde mensen die bijeen zijn gekomen om samen 2 minuten stil te zijn. Maar waar het hoofd mee te vullen tijdens die 120 seconden zwijgzaam staren, naar elkaar, naar de vlag, de gebouwen of wellicht naar de TV, het herdenkingsmoment in het dorp of het zojuist geserveerde hoofdgerecht dat voor uw neus staat af te koelen?

Op de website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei staat gelukkig precies beschreven wie we moeten herdenken (www.4en5mei.nl, ref 61). En om het allemaal wat betekenisvoller te maken heeft het comité jaarlijks een thema voor ons geprepareerd, om ons er nog eens aan te herinneren waar wij als Nederlanders voor staan. Het jaarthema van 2014 is, net als in 2013, 'Vrijheid'. En voor de mensen die niet zo goed begrijpen wat vrijheid is, is een tekst op de website geplaatst geschreven door niemand minder dan Ernst Hirsch Ballin. Hierin wordt haarfijn uitgelegd wat vrijheid inhoudt en hoe men de vrijheid belijden moet. Vergeet ook sociale media en de fakkelcampagne niet, die in aanloop naar 4 mei 2014 het vrijheidsthema uitbundig predikten en de voorlichting op scholen.

Voor de mensen die het schrijven van Hirsch Ballin over vrijheid gemist hebben, ligt er nog een toespraak van Jan Terlouw in het verschiet. Burgemeester Eberhard van der Laan vertelt een indringend persoonlijk verhaal, dat goed aansluit bij de collectieve oorlogsherinnering van ons Nederlanders; een verhaal over het verzet tegen de Nazi's. Vrijheid is wederkerigheid, respect en tolerantie dat ons Nederland representeert in tegenstelling tot het Duitse kwaad. Een gedicht over een Nederlander die zich aansloot bij de SS is echter ongepast, het herinneren van Duitse slachtoffers is uit den boze, en de schoolkinderen die bloemen op de Dam leggen mogen best wat blanker.

De Nationale Dodenherdenking is een interessant fenomeen, waarachter een scala van sociale, psychologische en politieke processen schuilgaat. In deze masterthesis die ik met de begeleiding van dr. Tineke Nugteren tot stand heb gebracht, focus ik me op de 2 minuten stilte tijdens de dodenherdenking vanuit de perspectieven *herdenking* en *stilte* en stel ik de vraag of dit ritueel een mechanisme is om de samenleving in stand te houden, door middel van collectieve herinneringen en een appèl aan waarden die ons blijven verbinden, zoals vrijheid.

Twee minuten stilte

Stilte heeft een centrale rol in ritueel Nederland gekregen. *'Nederland is ritueel competent,'* zo schreef Paul Post in een artikel dat op 29 juli verscheen in het *Brabants Dagblad* en *De Gelderlander*, over de wijze waarop Nederland stil stond bij de ramp met de MH17 door middel van een sobere ceremonie. *'Geen vloed van woorden meer, geen parade van vertegenwoordigers van groeperingen maar de doden en de nabestaanden staan centraal'* (www.tilburguniversity.edu, ref 88). Op 23 juli 2014, dag van nationale rouw, werd er 1 minuut stilte gehouden ter herdenking van de slachtoffers van de vliegcrash. Het zwijgen als uiting van rouw is de Nederlander niet vreemd. Een bekend voorbeeld hiervan zijn de stille tochten als *'collectief verzoeningsritueel ter verwerking van een nationaal trauma'*, drager van een Nederlandse civiele religie (Margry, 2006, p. 20). Op 17 augustus 2014 werd een Stilte Tocht en herdenking gehouden, waar ik een artikel in *Het Parool* aan wijdde met de titel *'Stilte is heilig voor de Nederlander'* waarin ik schreef: *'niemand komt aan onze nationale stilte: óók God niet'* (Franz, 2014).

De kern van de dodenherdenking is 2 minuten stilte op 4 mei om 20:00u. Ik stond op dat moment (2014) op de Dam samen met mijn neef die mij assisteerde, omdat ik het epicentrum van de Nationale Dodenherdenking, die jaarlijks live op TV wordt uitgezonden, zelf wilde beleven. Hoewel we ter plekke ook een paar mensen ondervraagd hebben, was de participerende observatie de insteek van het bezoek aan de Dam. Mijn gedachten waren bij verschillende dingen, maar toch opvallend vaak bij de Tweede Wereldoorlog. De plek, de Dam, sprak ontzettend tot mijn verbeelding. Het was erg indrukwekkend om in een zwijgende massa te staan op een locatie waar normaal gesproken de drukte van een wereldstad heerst. Achter ons stonden Engelsen en voor ons een groep Russen. In de aanloop naar de 2 minuten stilte was ik daar in mijn hoofd mee bezig: wat doen die Russen hier? Zouden zij nu ook denken aan de situatie in Oekraïne en begrijpen wat voor ellende er gepaard gaat met oorlog? De toeristen om ons heen vond ik begrijpelijk, maar ik had er wel gemengde gevoelens bij: het is een herdenking voor ons volk en geen toeristische attractie. Ik moet natuurlijk niet vergeten dat er 20 miljoen Russen zijn omgekomen tijdens de Tweede Wereldoorlog en dat Engeland een sleutelrol heeft gespeeld. De Tweede Wereldoorlog is daarom een internationale gebeurtenis die ook hen aangaat, ongeacht het feit dat zij tot andere naties behoren. De gemeenschappelijke canon van herinneringen aan de oorlog die ons Nederlanders qua identiteit verbindt, de collectieve herinnering, zal waarschijnlijk verder van de buitenlandse aanwezigen afstaan, maar hebben ongetwijfeld hun eigen gevoelens en gedachten passend binnen hun referentiekader.

Toen het echt stil was vloog een zwerm vogels over de menigte. Het fladderen en piepen van de vogels was duidelijk te horen: ook op televisie, schreef een respondent. Dit was misschien geen zuivere stilte, maar wel een indicator van hoe stil het was op dat moment. Ik keek uit op de gebouwen die uitstaken boven de mensenmassa. In gedachten zag ik rode vlaggen met hakenkruizen hangen, vliegtuigen vliegen, Joden die misschien wel in die gebouwen woonden maar door de Nazi's werden opgepakt, ondergrondse verzetsstrijders die zich over het plein verplaatsten, mensen die honger leden, rookwolken van explosies en ik hoorde geweerschoten en geschreeuw. Stilte gaf mij dus ruimte voor verbeelding. Door middel van empirisch- en literatuuronderzoek heb ik onderzocht

welke gedachten tijdens de 2 minuten stilte bij mensen ontstaan en hoe de gedachteninvullingen tot stand zijn gekomen.

Dank

Graag wil ik de volgende mensen bedanken die mij geassisteerd hebben in het onderzoek: Els Oomis, Greg van Gog, Walter Franz, Rohan Rijsemus, Maikel Franz, Vincent Emmen, Ilona Meijers, Rick van den Dries, Simone Bil en Janieke Mollenhorst. Timothy Franz bedankt voor de support in Amsterdam en Martin Hoondert voor het interviewen van zijn zoon. In het bijzonder bedank ik kapelaan Karel Loodts van de Heikesekerk voor zijn uitstekende en enthousiaste medewerking. Tot slot bedank ik Tineke Nugteren voor de goede en prettige begeleiding en Paul Post die heeft opgetreden als tweede lezer.

De maker van afbeelding op de voorpagina 'Royal Coat of Arms of the Netherlands' is wikipedia-gebruiker *Sodacan* en het werk is gebaseerd op een schilderij van Johannes Evert van Leeuwen (www.wikipedia.org, ref 93). Er is toestemming verleend tot gebruik van de afbeelding.

Kanttekening 1: Vanwege het grote aantal internetbronnen is er gekozen voor een aangepaste referentiewijze gebaseerd op het APA-systeem. Internetbronnen die staan vermeld in de tekst zijn voorzien van een referentienummer (ref) dat verwijst naar de referenties in de bibliografie.

Kanttekening 2: De begrippen 'heilig' en 'sacraal' worden gebruikt in de civiel religieuze context. Er wordt dus onderscheid gemaakt tussen civiele religie en theïstische religie. De begrippen definiëren, (momentane) plekken, symbolen, rituelen en andere elementen waarover een nationale consensus is bereikt dat zij een bijzondere betekenis hebben voor Nederland.

Kanttekening 3: Mijn empirische resultaten zijn van bescheiden waarde in termen van objectieve academische kwaliteitsindicatoren, maar het achteraf vragen naar 'gedachten' is vooral exploratief en verkennend geweest voor mijn thema.

2. Methode en hypothese

Methode

Op 4, 5 en 6 mei 2014 heb ik een aantal respondenten de vraag gesteld: “waar dacht u aan tijdens de twee minuten stilte?” Na 20:02 hebben diverse mensen mij geholpen met het verspreiden van online en offline enquêtes. De online enquêtes zijn gefaciliteerd door de website www.thesistools.nl en verspreid via Facebook en mail. De offline enquêtes zijn geprint op A4 formaat en afgenomen op verschillende locaties.

Centrale vraag en kritische onderzoeksvraag

Aan de basis van dit onderzoek ligt een tweetal vragen: een *centrale vraag* en een *kritische onderzoeksvraag*. Ter exploratie en beschrijving van het onderwerp, stelde ik de centrale vraag:

CV: wat gebeurt er tijdens de 2 minuten stilte op 4 mei als ‘gedachten’ en ‘stilte’ samen komen?

De centrale vraag heb ik opgesplitst in vier deelvragen:

D1: wat is de invloed van de overheid en media op de gedachten van de deelnemers?

D2: wat is de invloed van locatie op de gedachten van de deelnemers?

D3: wat is de rol van emotie tijdens de 2 minuten stilte?

D4: hoe uit zich de heilige waarde van het ritueel bij de deelnemers?

In navolging van het beschrijvende stuk heb ik de volgende kritische onderzoeksvraag genoteerd:

KO: is een civiel ritueel zoals de dodenherdenking een mechanisme om de samenleving in stand te houden?

Met de centrale vraag als uitgangspunt ben ik een conceptueel kader gaan scheppen dat bestaat uit drie delen: (1) *herdenken en herinneren*, (2) *stilte* en (3) *comparatieve casus: 1 minuut stilte rondom de MH17-ramp*. Door middel van deze verdiepingen heb ik me gericht op het beantwoorden van de kritische onderzoeksvraag.

Hypothese

Ik veronderstel dat de dodenherdenking een mechanisme is om de samenleving in stand te houden. De uitwerking van de hypothese is ter ondersteuning van de kritische onderzoeksvraag. Deze veronderstelling heb ik onderverdeeld in een zestal stellingen, die ik in de discussie zal uitwerken.

H1: de overheid appelleert aan de constructie van het oorlogsverleden op het gebied van Nederlandse ideologie

H2: het gebruik van beelden speelt een sleutelrol en is bemiddelaar tussen de momentane stille plek op de Dam en de woonkamer door middel van TV

H3: er is sprake van een ideologie die wordt verspreid door media en via educatie

H4: ideologie beïnvloedt de gedachten van de deelnemers

H5: de 2 minuten stilte tijdens de dodenherdenking zijn een vorm van civiele sacraliteit

H6: sacraliteit, emoties en gedachten leiden tot saamhorigheid en nationale eenheid

3. Theoretisch en conceptueel kader

3.1. Herdenken en herinneren

"Forgetfulness leads to exile while remembrance is the secret of redemption," – Baal Shem Tov

De dodenherdenking op 4 mei is een stille herdenking, waarbij de aanwezigen 2 minuten zwijgen. Bij een stille herdenking draait het in wezen om twee substantiële zaken: *stilte* en *herdenken*. Op de website van de Rijksoverheid staat het volgende te lezen: *'Tijdens de Nationale Herdenking op 4 mei herdenken we allen – burgers en militairen – die in het Koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld zijn omgekomen of vermoord sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in oorlogssituaties en bij vredesoperaties.'* Dit is het *Gedenkschrift Dodenherdenking* ofwel het officiële memorandum van de dodenherdenking (www.rijksoverheid.nl, ref 61) Wij *herdenken* en *herinneren*. Maar wat herinneren we ons nog van de Tweede Wereldoorlog? En hoe kan er een herdenking plaatsvinden als de ruime meerderheid van de participanten de oorlog niet heeft meegemaakt? In het eerste gedeelte 'herinneren' ga ik in op de collectieve en individuele herinnering. Het tweede gedeelte 'herdenken' is gewijd aan hoe herinneringen zich binnen de dodenherdenking manifesteren en sla ik een brug naar het begrip *nationale identiteit*.

Herinneren

Winter stelt dat historische herinnering, die hij ook wel professionele geschiedenis noemt, er slecht bij een kleine populatie toe doet; dit in tegenstelling tot de collectieve herinnering (Winter & Sivan, 1999, p. 6). Van belang is de vraag van Maurice Halbwachs, Franse filosoof, socioloog en tevens leerling van Émile Durkheim, of collectieve gedachten, waarvan de heftigheid in het verleden ligt, gerecreëerd kunnen worden terwijl we slechts het verleden voor het grijpen hebben (Halbwachs, 1992, p. 24). Dit is bijna zeventig jaar na de Tweede Wereldoorlog het geval bij de naoorlogse generaties; niet veel mensen hebben tegenwoordig nog de oorlog bewust meegemaakt. Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen we te kijken wat aan de basis ligt van herdenken: *herinneringen*. Geboren in de jaren tachtig in Nederland, heb ik geen individuele herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. De herinneringen die ik heb zijn onderricht. Verhalen van mijn Indische opa over zijn tijd in een "jappenkamp," en het verzet in Jakarta. Of de anekdotes van mijn Nederlandse oma, van wie ik dit jaar afscheid heb moeten nemen, die gingen over armoede en de Duitse vliegtuigen vliegend over de bossen nabij Loon op Zand. Maar de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog zijn niet alleen gevoed door de overleveringen voortspruitend uit familie- en vriendenkringen. Vele films, boeken, foto's, televisieprogramma's maar ook school en herinneringsbijeenkomsten, hebben bijgedragen aan de herinneringsvorming ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog.

Collectieve herinnering

De studie van de collectieve herinnering is enorm gegroeid sinds Halbwachs dit concept ongeveer 80 jaar geleden heeft behandeld (Hirst & Manier, 2008, p. 183). In het boek *On Collective Memory* van Maurice Halbwachs wordt ingegaan op de wijze waarop hij als Fransman geen aansluiting vond bij de Amerikaanse samenleving nadat hij naar de Verenigde Staten was geëmigreerd. De reden van de barrière tussen hem en de Amerikanen was dat hij niet voldoende collectieve herinneringen met hen deelde zoals, bijvoorbeeld, op het gebied van sport. Halbwachs concludeert hieruit dat de collectieve herinnering een sociaal construct is (Halbwachs, 1992, p. 21). Tevens is hij van mening dat, in tegenstelling tot historische herinnering, de collectieve herinnering zich voortdurend ontwikkelt door de tijd heen (Halbwachs, 1992, p. 64). Susan Crane sluit zich hierbij aan. Zij stelt dat de collectieve herinnering een expressie is van een nog altijd aanwezig verleden in het heden, in tegenstelling tot de geschiedschrijving, die het verleden representeert als historische herinnering (Crane, 1997, p. 1373). Crane stelt in haar artikel 'writing the individual back into collective memory', dat de collectieve herinnering een verzameling individuele herinneringen is, in plaats van een grote biologische entiteit die een bepaalde herinnering bevat (Crane, 1997, p. 1373). Maar individuele herinneringen aan een bepaalde gebeurtenis zoals de Tweede Wereldoorlog dienen binnen het kader van een sociaal geconstrueerde groepsherinnering, datgene dat wordt herdacht, te passen. Dit raamwerk bepaald 'wat wel' en 'wat niet'. Het uiting geven aan de herinnering van een overgrootvader die bij de SS zat wordt minder door het collectief geapprecieerd dan die van een overgrootvader als verzetsstrijder. De casus van Auke de Leeuw, bijvoorbeeld, met zijn gedicht 'Foute Keuze' over een oudoom die zich bij de SS aanmeldde zorgde in 2012 voor ophef (www.nos.nl, ref 72).

Hoe verhoudt zich de collectieve herinnering ten opzichte van de Nederland in de Tweede Wereldoorlog en de dodenherdenking? Er zijn verschillende thema's die herhaaldelijk terugkomen, zoals de Holocaust, het verzet, het eten van bloembollen en de Hongerwinter. "*Historisch besef is een polemisch begrip*," zegt Ed Jonker, professor aan de Universiteit van Utrecht en er kan ook snel verdeeldheid ontstaan over collectieve herinneringen (Jonker, 1996, p. 32). Jan Terlouw, Nederlandse fysicus, schrijver en voormalig politicus voor D66, bevestigt dit in zijn toespraak op 4 mei 2014 waarin hij het volgende zei over de ontvangst van zijn boek *Hongerwinter*: "Ik mag niet klagen over de ontvangst ervan, maar er waren ook nogal wat lezers die zeiden: *zo was het niet* (www.4en5mei.nl, ref 55)." Pieter Lagrou, professor aan de Universiteit van Brussel, spreekt van een nationale consensus over de mythe van unaniem verzet (Lagrou, 2003, p. 534). Over de collaboratie tussen de Nederlanders en de Nazi's, de oorlog in Nederlands-Indië ter voorkoming van de Indonesische onafhankelijkheid of het gemak waarmee de Duitsers Nederland inlijfden, wordt beduidend minder gesproken. Jonker beschrijft dit selectief geconstrueerde verleden als het "betekenisvolle, mythische, ideologische, zingevende 'verleden', dat gebruikt wordt voor maatschappelijke doeleinden" en geeft ook het voorbeeld van de jeugdvoorlichting over de Hitlertijd in de jaren tachtig, die gericht was op het wapenen van de jeugd tegen hedendaags fascisme en racisme en gericht op de

noodzaak van *tolerantie* (Jonker, 1996, p. 33).” De collectieve herinnering lijkt te worden afgestemd op de hedendaagse politiek of, sterker nog, ligt ten grondslag aan een nationale ideologie. Dit zien we ook terugkomen tijdens de dodenherdenking waar hedendaagse maatschappelijke situaties onder de aandacht worden gebracht en voortdurende verbanden worden gelegd met het verleden. De noodzaak van tolerantie en tegenover moslims en, zoals Ernst Hirsch Ballin schreef, ‘een samenleving gebouwd op respect’ (www.4en5mei.nl, ref 57), kan gekoppeld worden aan de wijze waarop de Joden zijn behandeld, met de Holocaust als doemscenario. Hirsch Ballin onderbouwt zijn betoog voor respect en wederkerigheid, door de vergelijking te maken met de *‘agressie van Nazi-Duitsland en Japan tegen buurlanden en personen die als minderwaardig werden gezien’* en stelt dat *‘als het besef van wederkerigheid in recht en samenleving groter was geweest, waren ze misschien wel in actie gekomen’* (www.4en5mei.nl, ref 57). De collectieve herinnering wordt op deze manier ingezet als les voor het heden. Dingen die in ons collectieve geheugen zijn genesteld dienen als les voor de huidige situatie in de wereld: Syrië, Oekraïne, Wilders. Terlouw stelt dit in zijn toespraak ook aan de kaak. De slogan van de dodenherdenking “vrijheid geef je door” suggereert ook dat het jaarthema van dit civiele ritueel betrekking heeft op ons gedrag als gemeenschap, namelijk het doorgeven van vrijheid van generatie op generatie, in het heden en de toekomst waarbij de gebeurtenissen die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben afgespeeld, de inspiratie zijn.

Identiteitsconstruct

De gebeurtenissen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn onderdeel van onze collectieve herinnering en scheppen tegelijkertijd ook onze collectieve identiteit. Johannes Fabian stelt dat het concept van de collectieve herinnering niet onderscheiden zou kunnen worden van zowel identiteit als cultuur (Fabian, 1999, p. 51). Specifieke Nederlandse herinneringen, zoals de Hongerwinter, het eten van bloembollen, de invasie en de bevrijding, het bombardement op Rotterdam, het verzet en de Jodenvervolging zijn gebeurtenissen die binnen een canon van herdenken en herinneren zijn te plaatsen die in onze Nederlandse identiteit is ingebed. Herinneringen die door de leden van een gemeenschap worden gedeeld maar van weinig betekenis zijn, kunnen worden gedefinieerd als “gedeelde” of “verzamelde” herinneringen maar niet als collectieve herinneringen (Hirst & Manier, 2008, p. 184).

Wat er aan het Poolse front gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog zal ongetwijfeld onderdeel zijn van een Russische collectieve herinnering maar niet van de Nederlandse, hoewel wij als volk wel degelijk op de hoogte zijn van de oorlog aan de oostgrenzen van het Derde Rijk. Maar deze gebeurtenissen zijn niet relevant voor de Nederlandse collectieve identiteit. Onze maatschappij representeert zich door middel van collectieve herinnering, waarbij gebruik wordt gemaakt van openbare symbolen en niet van individuele herinneringen (Irwin-Zarecka, 1994, p. 54). In tegenstelling tot de visie van Crane, zouden we kunnen zeggen dat de collectieve herinnering niet “in het hoofd” zit, maar zich “in de wereld” voordoet (Olick & Robbins, 1998, p. 336) of, vanuit het perspectief van Irwin, niet in de gedachten van individuen maar in de symbolen die zij delen (Irwin-Zarecka, 1994, p. 4). Onder deze symbolen kunnen teksten, gedenktekens en herdenkingen zijn, die door de gemeenschap zijn gevormd en

bewaard gebleven (Hirst & Manier, 2008, p. 186). De dodenherdenking en het oorlogsmonument op de Dam zijn hier voorbeelden van.

Herdenken

Als antwoord geeft Halbwachs dat dit kan door middel van de verbeelding heraansluiting en herbeleving van het verleden vinden; een ervaring van gebeurtenissen die anders met de tijd was verdwenen (Halbwachs, 1992, p. 24). Het verbeelden, waarvan de elementen waarschijnlijk afkomstig waren uit films, boeken of vertellingen van eerdere generaties, maakte ik zelf sterk mee tijdens de 2 minuten stilte op de Dam. Halbwachs stelt ook dat de herinnering aan bepaalde gebeurtenissen per collectief sterk kan verschillen (Halbwachs, 1992, p. 26). Ik moet hierbij weer denken aan de Russen die voor mij stonden op Dam en er hoogstwaarschijnlijk een volledig andere collectieve herinnering op na houden. Schrijver Jan Terlouw zei ook tijdens zijn toespraak voorafgaand aan de twee minuten stilte: “er zijn heel veel Tweede Wereldoorlogen” (Terlouw, 2014). Toen hij zijn verhaal over de Hongerwinter had geschreven, werd hij namelijk geconfronteerd met mensen die deze tijd toen heel anders beleefd hadden dan hoe hij dit in zijn boek had vastgelegd.

Collectief en individueel

Op de website van de Rijksoverheid staat: *Op 4 mei herdenkt Nederland tijdens de Nationale Herdenking de Nederlandse slachtoffers die sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen. Zowel in oorlogssituaties als bij vredesoperaties.* Dit is dus een vrij generaliserende stelling, waarbij top-down wordt opgelegd wat men moet herdenken: een collectieve mind-set, terwijl er in wezen miljoenen individuele herdenkingen plaatsvinden. Jay Winter, een Amerikaanse historicus, beschrijft de collectieve herdenking als het verzamelen van stukjes uit het verleden en deze in het openbaar verenigen (Winter, 2000, p. 8). Bij een collectieve herdenking komen mensen bij elkaar en delen hun herinneringen, maar binnen een sociale context. Volgens Winter is een collectieve herdenking een set acties die niet voortkomt uit historische herinneringen, maar de collectieve herinnering (Winter & Sivan, 2000, p. 9). De historische herinnering, gecreëerd door historici en preservationisten, wordt gezien als het opnemen en behouden van herinneringen en ervaringen die anders verloren zouden zijn gegaan, terwijl de rol van het individu wordt gemaskeerd in deze collectieve herdenking (Crane, 1997, p. 1375). Tijdens de dodenherdenking lijkt de collectieve herinnering toch ook ruimte te laten voor de individuele herinnering. Zo laten sommigen hun persoonlijke herinneringen, zoals anekdotes van sprekers, terugkomen op 4 mei. Eberhard van der Laan vertelt over zijn jeugd en de oorlog waaraan hij refereert als “de oorlog die ik vaak niet begreep.” Terlouw wijst op zijn persoonlijke ervaringen tijdens de laatste Oorlogswinter. (www.4en5mei.nl, ref 55). In het licht van Halbwachs theorie is het idee dat de individuele herinnering alleen overleeft binnen het sociale raamwerk waarbinnen het tot stand is gekomen, plausibel.

Politieke herinnering en herdenken

Aleida Assmann stelt dat er een wisselwerking is tussen de collectieve en individuele herinnering en onderscheidt binnen het kader van herinneringen ook de *politieke herinnering* (Assmann, 2006, p. 211). De geschiedenis wordt getransformeerd tot herinnering, als er sprake is van kennisdeling, identificatie met de herinnering en participatie (Assmann, 2006, p. 216). Participatie is van toepassing op de dodenherdenking, waarin de collectieve herinnering wordt 'bedreven'. In een democratie wordt deze collectieve participatie niet opgelegd, maar door middel van populaire media en publieke redevoering verspreid (Assmann, 2006, p. 216). Er wordt gebruik gemaakt van symbolen, toespraken, monumenten, relikwieën en teksten en de herdenking wordt jaarlijks op dezelfde dag en hetzelfde tijdstip herhaald. Volgens Assmann is dit een manier om de collectieve herinnering uit te werken en te organiseren en op deze wijze kan de politieke herinnering van generatie op generatie worden doorgegeven (Assmann, 2006, p. 217). De dodenherdenking kan dus gezien worden als een periodiek middel waarmee een transformatie plaatsvindt van kortstondige naar langdurige herinneringen. Om dit theoretisch gedeelte af te sluiten met een eenvoudige stelling: 'herinnering' is het subject en 'herdenking' het instrument.

3.2. Stilte

“In Silence, God brings all to pass,” – Menander van Athene

Het is de westerse tradities niet vreemd om op momenten waarbij respect en ontzag moet worden getoond, stilte te tonen (Szuchewycz, 1997, p. 239). Ook in de Nederlandse cultuur speelt stilte een rol. Eerder schreef ik een essay over de ‘Stille Tocht’ als civiel ritueel dat in mijn ogen sterk verwant is aan met de twee minuten stilte tijdens de dodenherdenking. In dit essay concludeerde ik dat de Stille Tocht een ritueel is geboren uit verzet tegen de vele loze woorden die rond een ramp gebezigd worden en tegen de lawaaicultuur, maar ook verbonden is met het christendom. De Stille Tocht vindt haar oorsprong bij een katholieke traditie genaamd de ‘Stille Omgang’, die in feite een reactie was op het verbod op katholieke processies door de protestantse gevestigde orde. De focus op stilte, althans het aspect van stilte dat relevant is voor dit onderzoek, behelst een verdieping dwars door een veelheid van tradities, culturen en stiltevormen om uiteindelijk concreet te krijgen welke facetten ervan van toepassing zijn op dit onderzoek.

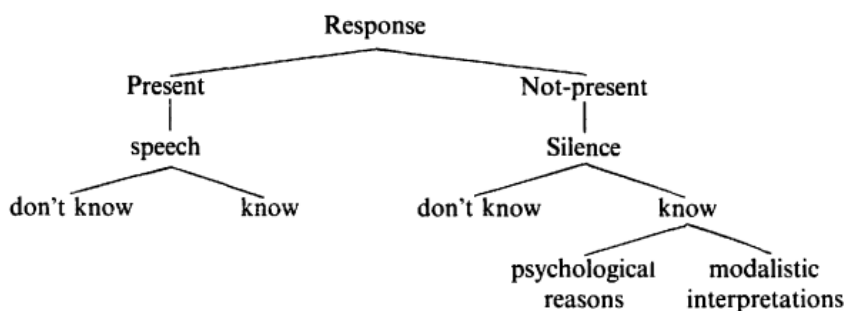
Stilte fascineert mij. Het is de universaliteit, de eenvoud, die stilte tot een veelvoorkomend fenomeen maakt in de wereld der rituelen. Het bezit een energie die in geen enkele andere bron te vinden is. Het heeft iets stoïcijns dat zich uit in zwijgzaamheid en oningevuldheid. Tijdens de verdieping in stilte voor het essay over de Stille Tocht kwam er een filosofische vraag in mij op: is stilte, de leegte tussen perioden van geluid, de puurheid ervan, geen vorm van sacraliteit op zich zelve?

Wereldwijd zijn er diverse voorbeelden te vinden waarbij er een vorm van sacraliteit toegekend wordt aan de krachtbron der stilte. Menander van Athene, Griekse toneelschrijver, schreef dat als goddelijke wezens actie ondernemen, zij dit op mysterieuze en ondoorgrondelijke wijze doen (Kenny, 2011, p. 231). Eckhart Tolle, spiritueel leraar, ziet stilte als een sleutel om toegang te krijgen tot poorten van ‘the unmanifested’; een vormloze staat van bewustzijn (Tolle, 2004, pp. 83-84). Hij spreekt hierbij van een soort meditatieve stilte, genaamd ‘stillness’, die boven louter zwijgen uitgaat, en die toegang geeft tot de bron van het bestaan, waartoe alle spirituele onderwijzingen te herleiden zijn (Tolle, 2004, p. 75). Binnen de monastieke christelijke tradities is stilte sterk ingebed (Gehl, 1987). Dit komt in het bijzonder tot uiting binnen het Franse Kartuizerklooster dat in de documentaire *Into Great Silence* is vastgelegd door filmmaker Philip Gröning. Hier is zien te is hoe deze monniken vrijwel zwijgend in afzondering en gericht op God leven. Maar ook binnen Aziatische tradities wordt stilte gezien als een bron van leven en geneesmiddel voor alle aandoeningen (www.artofliving.org, ref 62). En beriep Boeddha zich niet op de nobele stilte als antwoord op vragen die niet naar ware kennis leiden (Nagao, 1991, p. 40-41)?

Stilte: kracht of zwakte?

“Silence is a source of Great Strength.” — Lao Tzu

Stilte kan allerlei functies hebben. In de communicatieve zin kan stilte een krachtig signaal afgeven aan de tegenpartij. Stilte kan dodelijk zijn, funest voor relaties, effectief in het verkrijgen van informatie, cultiverend in het bereiken van innerlijke vrede en van zowel seculiere als spirituele betekenis zijn (Kenny, 2011, p. 9). Eckhart Tolle stipt juist een spirituele dimensie met betrekking tot de kracht van stilte aan, die als poort naar vreugde, liefde en vrede zou functioneren.

Maar stilte wordt niet altijd als kracht gezien. Het niet kunnen spreken of van zichzelf laten horen wordt ook wel als een zwakte gezien: dan wordt stilte *the language of the dominated* genoemd (Kurzon, 1992, p. 92).

Het bovenstaande socio-

pragmatische schema is afkomstig uit de studie van Kurzon genaamd ‘When silence may mean power’ en laat zien hoe het zwijgen een machtsmiddel kan zijn. Een nieuwkomer in Nederland kan in een situatie belanden waarin hij of zij afhankelijk is van een lokale bewoner voor het verkrijgen van benodigde informatie. De macht ligt op dat moment bij de lokale bewoner die ervoor kan kiezen bepaalde informatie niet te vermelden of zelfs kan weigeren met de nieuwkomer in gesprek te treden (Kurzon, 1992, p. 94). Deze *modalistic interpretations*, dus het achterhouden van informatie die de vrager nodig heeft, zijn een vorm van machtoefening. Stilte is niet alleen de afwezigheid van stem, maar een interactief proces, aldus Dorothy E. Roberts in haar artikel ‘The Paradox of Silence’ (Roberts, 1999, p. 343). Stilte wordt in dit geval bewust ingezet. Het is een gereedschap van macht die door de dominante groep wordt gebruikt ten opzichte van buitenstaanders, zoals de nieuwkomer in het laatste voorbeeld. Maar stilte kan ook door de ondergeschikte groep gebruikt worden als verzet tegen de onderdrukking, zoals diverse Indianenstammen en Aborigines die het zwijgen toepasten ten opzichte van hun blanke overheersers (Roberts, 1999, p. 345). De term *language of the dominated* komt hier al dichterbij in de buurt. Jerald Greenberg stelt ook dat werknemers van een bedrijf macht uitoefenen door gebruik te maken van stilte; het achterhouden of verzwijgen van bedrijfsinformatie, meningen of suggesties (Greenberg & Edwards, 2009, p. 112). De visie waarin stilte wordt gezien als de *language of the dominated* heeft ook betrekking op het moment dat psychologische redenen ten grondslag aan het zwijgen liggen, bijvoorbeeld in het geval van verlegenheid (Kurzon, 1992, p. 94).

Stilte en stillness

“Let the words rise out of the depths of silence and fall back into silence.” – Jim Cotter

Na gesproken te hebben over de krachten en zwakten van stilte, wil ik verder met het definiëren van de stilte die van toepassing is op de dodenherdenking. Over wat voor soort stilte hebben we het tijdens de dodenherdenking? Is het een ritueel van gezamenlijk zwijgen om ruimte te maken voor gedachten of zit er een diepere betekenis of zelfs spiritueel doel achter de stilte die er tijdens die twee minuten optreedt? Naast het begrip ‘stilte’ kan men ook spreken van ‘stillness’ dat, vrij vertaald, zoiets betekent als ‘kalmte’ of ‘rust’. Dit zou de stilte die optreedt een spirituele dimensie kunnen geven, waarin tijdens het ritueel een innerlijk gevoel van vrede wordt bereikt. Eckhart Tolle stelt dat het compulsief denken, waaraan hij refereert als “mental noise”, het bereiken van stillness tegenhoudt (Tolle, 2004, p. 15). Door een einde te maken aan het compulsief denken, waar zijn boek *The Power of Now* over gaat, kan men een innerlijk gevoel van stillness en vrede vinden (Tolle, 2004, p. 18). De grondslag van het gedachtengoed van Tolle wordt in de introductie van zijn boek al duidelijk, waarin wordt verteld over zijn persoonlijke spirituele ontwaking en realisatie dat er een onderscheid is tussen een daadwerkelijk zelf en het verstand (Tolle, 2004, pp. 8-12). Bij het bereiken van stillness, wordt er een intense vorm van vreugde, liefde en vrede opgeroepen (Tolle, 2004, p. 23). *“Stillness is your essential nature. What is stillness? The inner space or awareness in which the words on this page are being perceived and become thoughts. Without that awareness, there would be no perception, no thoughts, no world,”* aldus Tolle in zijn boek *Stillness speaks* (Tolle, 2003, p. 3).

Er is sprake van een conflict als men zou stellen dat de stilte die tijdens de dodenherdenking wordt gehouden een vorm van ‘stillness’ is. Bij een herdenking draait het om gedachten en herinneringen. Gedachten werken juist averechts; zij voorkomen de innerlijke stilte. De gevolgen van stillness, vreugde, liefde en vrede liggen ook niet in de lijn van het stilteritueel op 4 mei. Het zijn juist emoties en verdriet die de boventoon voeren. Stilte wordt hier instrumenteel ingezet, als middel tot deelname en articulatie, dan wel niet door middel van woorden, maar door zwijgende aanwezigheid. Het ‘stille gebed’ is echter een stilte-uiting dat zowel raakvlak heeft met de dodenherdenking als met stillness. Frater Joseph Wong beschrijft in zijn artikel ‘The Jesus Prayer and Inner Stillness’ de spirituele oefening rondom het Jezusgebed. Monniken brachten tijd in de woestijn door om het zogenaamde ‘hesychia’ te bereiken, dat uit het Grieks wordt vertaald als innerlijke stilte of innerlijke stillness (Wong & Cam, 2005, p. 36). Colum Kenny, auteur van het boek *The Power Of Silence: Silent Communication in Daily Life*, beschrijft dat, binnen een christelijk-monastieke context, stilte een toenadering tot een goddelijke aanwezigheid faciliteert (Kenny, 2011, p. 213).

Het vergelijkend en explorerend toepassen van het begrip stillness op de dodenherdenking, leidt tot een fijner geslepen definitie van stilte. De pijlen wijzen toch meer naar *verbale zwijgzaamheid*, in plaats van de meditatieve,

innerlijke stilte die Tolle beschrijft, waar juist de gedachten zwijgen. In de volgende hoofdstukken ga ik dieper in op de vormen van stilte die van toepassing zijn op de dodenherdenking.

Een gefaseerd model van een stilteritueel

Alvorens ik het gefaseerde model van een stilteritueel toelicht, wil ik een definitie geven van 'stilteritueel'. De wijze waarop stilte in deze masterthesis wordt benaderd, is als volgt: *een of meerdere rituele handelingen met stilte als kernactiviteit, geplaatst in een situationele en socioculturele context*. Stilte is dan ook meer dan zwijgen. Tijdens muziek, of het trompetsignaal 'The Last Post', wordt gezwegen maar er is geen stilte: de muziek domineert.

Geïnspireerd door het rituele proces van Victor Turner waarbij hij uitgaat van een pre-rituele en post-rituele staat van een deelnemer aan een ritueel en de emotietheorie van Randall Collins, die spreekt over *ritual ingredients* en *ritual outcomes*, heb ik bij het ontwerpen van mijn theoretisch kader gekozen voor een getrapte opbouw van de twee minuten, waarin de voorbeschouwing, het daadwerkelijke ritueel en effecten ervan aan de kaak worden gesteld. Het gefaseerde model maakt onderscheid tussen een drietal fases: *de constructieve fase (1), de transcendent fase (2) en de transformatieve fase (3)*.

De theoretisering van stilte wordt uitgelegd met dit fasesysteem als structuur. De constructieve fase is het raamwerk dat het stilteritueel faciliteert, maar ook de elementen bevat die de invulling van de gedachtestroom – de persoonlijke gedachten die tijdens de 2 minuten optreden bij het collectief - beïnvloedt. De vormen van stilte die ik aan de hand van het systeem toelicht, zijn; *situationele en socioculturele stilte, de constructie van het vrijheidsideaal, het Nationaal Comité 4 en 5 mei, de massale opzet, programmering en live-uitzendingen op NOS, RTL en SBS*. De transcendent fase beschrijft het moment van stilte dat begint om 20:00u en eindigt om 20:02. In dit hoofdstuk ga ik in op de *common mood* en de *heilige stilte*. De transformatieve fase omvat de fase na het ritueel waarbij de effecten worden besproken, vanuit een civiel religieuze benadering en vervolgens bespreek ik de *transformatie van emotie en de saamhorigheid versus ideologie*.

De constructieve fase

De constructieve fase betreft de facilitering van de 2 minuten stilte en de beïnvloeding en invulling van de gedachtestroom. In deze fase beschrijf ik een tweetal vormen van stilte die het fundamentele vormen van de rituele stilte tijdens de dodenherdenking. De situationele stilte, ofwel het programma, de plek, het tijdstip, beschrijft hoe het ritueel zich vormt qua organisatie. De socioculturele stilte omvat de historie, cultuur, sociale normen, betekenisgeving aan stilte, de rol van de media, de invloed van de overheid en de verspreiding via educatie. Er is sprake van overlap tussen situationele en socioculturele stilte. De situationele stilte overlapt het groepsgewijs houden van stilte, dat ik aanduid als collectieve stilte, en heeft betrekking op de situatie waarbinnen deze plaatsvindt (Kurzon, 2007, p. 1673). Kurzon stelt ook dat situationele stilte normaal gesproken geïnstitutionaliseerd is (Kurzon, 2007, p. 1681). Socioculturele stilte heeft eveneens betrekking op (socioculturele) groepen, omvat plaatsgebonden stiltes (zoals in kerken, klassen, bibliotheken), protestacties en vormen van controle. Cheryl Glenn concludeert hieruit dat, op deze manieren, stilte wordt gebruikt om allerlei ideologieën te preserven (Glenn, 2004, p. 17). Met die gedachte wordt ook de 'top-down' invloed van de overheid op het ritueel en de rol van de media beschreven vóór en na de dodenherdenking, als onderdeel van de socioculturele stilte. Of anders gezegd: hoe het volk wordt voorgelicht en de jeugd wordt opgevoed met betrekking tot de dodenherdenking en de ideologieën die er mogelijk achter schuilgaan.

Situationele en socioculturele stilte

In het werk van Dennis Kurzon 'Towards a typology of silence' worden verschillende vormen, of beter gezegd, wordt er een typologie van stilte besproken waarin onderscheid gemaakt wordt tussen vier vormen van stilte; (1) conversationele stilte, (2) thematische stilte, (3) tekstuele stilte en (4) situationele stilte. Die laatste vorm is relevant voor de dodenherdenking en heb ik opgenomen in mijn schema. Ik ga hier verderop in dit hoofdstuk dieper op in. Conversationele stilte heeft betrekking op conversaties en het analyseren ervan. Omdat ik me richt op de rituele stilte waarbij ik gedachten van de respondenten verzamel, is conversationele stilte niet relevant voor mijn onderzoek.

Hetzelfde geldt voor thematische stilte. Deze stiltevorm staat voor het zwijgen over een bepaald onderwerp zoals, bijvoorbeeld, seksualiteit. Het is bijvoorbeeld binnen bepaalde kringen taboe om hier openlijk over te spreken (Kurzon, 2007, p. 1677). Tijdens de twee minuten stilte is het niet zo dat men zwijgt over één of meerdere onderwerpen, maar is er sprake van een tijdelijk moment van totaalzwijgen. Behandeling van thematische stilte wil ik echter niet helemaal uitbannen, gezien het toch van belang kan zijn bij het analyseren van de aanloop naar de dodenherdenking. In het geval van politieke toespraken, die binnen mijn visie onderdeel uitmaken van het stilteraamwerk, is er sprake van een selectie van onderwerpen waarover vanuit politieke overwegingen gesproken wordt of juist niet gesproken (Bakhtin, 1981). Dit geldt ook voor discussies aangaande de dodenherdenking en de

Tweede Wereldoorlog die via de media bij het publiek belanden; er is sprake van een draaiboek waarin een selectie van activiteiten zijn vastgelegd in de opbouw naar de twee minuten stilte. Thomas Hucking spreekt zelfs van manipulatie in het geval van het bewust weglaten van betekenisvolle informatie, dat eveneens van toepassing kan zijn op het 'voorkoken' van sfeer en gedachten voorafgaand aan de dodenherdenking (Hucking, 2002). Er is dus sprake van een thematisering van gedachten en de wijze waarop hier tijdens het voorprogramma wordt ingespeeld: zaken die buiten het thema vallen worden gemeden. Tekstuele stilte is het lezen van een tekst in stilte binnen een bepaalde context, zoals in de stilleruimte van de universiteitsbibliotheek waar men wordt geacht een tekst in stilte te lezen en niet hardop (Kurzon, 2007, p. 1679). Een facet van tekstuele stilte dat enigermate raakvlak heeft met de twee minuten stilte tijdens de dodenherdenking, is een stiltevorm die binnen een institutionele omgeving kan voorkomen als het '*stille gebed*' (Kurzon, 2007, p. 1680), aangezien een deelnemer van het ritueel kan besluiten om de twee minuten stilte in te vullen met een stil gebed. Waar ook rekening mee dient worden gehouden, is dat de mainstream versie van de dodenherdenking stil gebed niet in haar programma heeft opgenomen, maar dat er ook herdenkingen plaatsvinden in kerken waarbij het stille gebed wel degelijk een onderdeel van het ritueel kan zijn. Indien het stille gebed wordt opgelegd door een gebedsleider is er sprake van een externe bron van stilte en als aanwezigen er zelf voor kiezen om bepaalde stiltemomenten, zoals de twee minuten van de dodenherdenking, in te vullen met een stil gebed is er sprake van een interne bron (Kurzon, 2007, p. 1680).

Situationele stilte

Deze vorm van stilte omvat een aantal aspecten: het programma van het ritueel, de plek waar het zich afspeelt, de wijze waarop mensen samen stil zijn en het tijdstip. Hoewel ik de rol van media onder socioculturele stilte heb geplaatst, heeft deze ook betrekking op de situationele stilte. Een ritueel kan op verschillende plekken tegelijk plaatsvinden en op dat moment live worden uitgezonden op radio, televisie en internet. De media zorgen ervoor dat de rituele locaties zich kunnen uitbreiden tot in de woonkamers van het volk en openbare ruimten.

Kurzon maakt in zijn artikel een essentiële opmerking als hij situationele stilte vergelijkt met tekstuele stilte tijdens een herdenkingsceremonie: 'But what differs is the presence of a specific text in textual silence, and its absence in situational silence. At the remembrance ceremony, there is no text which needs to be read or recited silently. *Everyone may think of what they want*' (Kurzon, 2007, p. 1682). Een situationele stilte wordt per individu gehandhaafd, maar het is te doen gebruikelijk dat het in grote groepen plaatsvindt (Kurzon, 2007, p. 1681). Er zijn ook gevallen, waarbij mensen zich onbedoeld op de plek van het ritueel bevinden en dus niet de intentie hadden om stil te zijn, maar dit toch zijn vanwege de groepsdruk. Hierbij kunnen we onderscheid maken tussen een interne en externe drijfveer met betrekking tot het stil zijn. De twee minuten stilte tijdens dodenherdenking is een voorbeeld van een gebeurtenis waarbij de deelnemers stil zijn mét de intentie om stil te zijn. Bij iemand die er voor kiest om bij een herdenking aanwezig te zijn, is sprake van een interne drijfveer en iemand die per ongeluk op de Dam belandt tijdens de dodenherdenking wordt hier juist extern toe gedreven.

Het is echter wel zo dat er verschillende vormen van ‘dodenherdenking’ zijn waar het gaat om *plaats* in organisatorisch opzicht. Naast de grote herdenking op de Dam zijn er ook kleinere herdenkingen, zoals die op de Waalsdorpervlakte en het feit dat 98% van de Nederlandse gemeenten een lokale herdenking organiseert onderstreept de veelheid van plaatsen waar een herdenking wordt gehouden (www.4en5mei.nl, ref 56). Er keken 3,6 miljoen mensen naar de live uitzendingen van dodenherdenking, waarvan 2,9 miljoen via de publieke omroep en de rest via SBS 6 en RTL 4 (www.televisier.nl, ref 86). Op RTL 4 was een live uitzending van de plechtigheden op de Waalsdorpervlakte te zien. De televisie treedt in dat geval op als mediator tussen ‘de persoon thuis’ en de ‘herdenking op locatie’. Men is dus ongebonden aan de georganiseerde plaats om deel te nemen aan de herdenking. Kurzon bevestigt dit door te stellen dat een persoon die alleen thuis is op het moment dat er een herdenking plaatsvindt, alsnog kan besluiten om aan de herdenking deel te nemen, ook al vindt deze ‘buiten’ plaats (Kurzon, 2007, p. 1681-1682).

Socioculturele stilte

Situationele stilte is nauw verbonden met de term socioculturele stilte, één van de drie vormen van stilte van Thomas Bruneau aangaande stiltes in sociale interacties (Bruneau, 1973, p. 17-46). De andere twee vormen, namelijk de interactieve stilte en de psychologische stilte, zijn overigens sterk gerelateerd aan de socioculturele context (Bruneau, 1973, p. 35). Psychologische stiltes zijn de korte stiltes die plaatsvinden tijdens een conversatie. Bij twijfel kan er bijvoorbeeld stilte optreden of men houdt denkpauses tijdens een conversatie. Interactieve stiltes zijn eerder bewust genomen stiltes tijdens een conversatie, zoals de ander laten uitpraten (Kurzon, 2007, p. 1673). De socioculturele gewoonten beïnvloeden de psychologische en interactieve stilte (Bruneau, 1973, p. 36). Het gebruik van stilte geeft doorgaans informatie over de gemeenschap waarbinnen deze wordt toegepast. Er is dus kennis over de gemeenschap nodig om te weten *wanneer, waar en hoe* stil te zijn en wat de betekenis van stilte is (Carbaugh, 2013, p. 321-322). Deze kennis, kijkend naar het stilteschema, maakt deel uit van het fundament van het ritueel: een deelnemer van de dodenherdenking heeft kennis van de gemeenschap nodig.

Bruneau spreekt, in het kader van socioculturele stilte, van ‘plekken van stilte’ zoals kerken, rechtszalen of stiltecoupes in de trein (Bruneau, 1973, p. 41), maar ook stiltecentra en stiltegebieden in de natuur. Op deze plekken wordt men aangemoedigd of geboden om stil te zijn. Dit is dus cultuurbepaald en/of sociaal genormeerd. Het verstoren van een dergelijke stilte is dus in strijd met de socioculturele norm (Bruneau, 1973, p. 42). De Dam zou binnen deze context dus ook als ‘plaats van stilte’ kunnen worden aangeduid, omdat het vanuit een traditioneel en cultureel oogpunt bepaald is dat men er op 4 mei om 20:00u twee minuten zwijgt, en het geen louter organisatorisch aangewezen plek is waar de dodenherdenking plaats moet vinden. ‘Plaats’ is nochtans niet de plek waar het ritueel vanuit organisatorisch oogpunt plaatsvindt maar duidt op de plaatsen die binnen het socioculturele kader als plekken van stilte aangeduid zijn. De Dam in Amsterdam kan binnen dit kader worden gezien als een *momentane stille plek*, die de rest van het jaar, sociocultureel gezien, niet als plek wordt beschouwd waar men hoort te zwijgen. We zouden de lijn van momentane stille plekken van stilte kunnen doortrekken naar

de openbare ruimten en zelfs de woonkamer. Hierbij zou men vanuit empirische invalshoek de vraag kunnen stellen in hoeverre er consensus of juist conflict is ten aanzien van gedeelde (openbare) ruimtes, zoals horecagelegenheden of openbaar vervoer over het in acht nemen van stilte tijdens het ritueel. Verandert een restaurant in een *gedeelde (heilige) plek* van mensen die twee minuten stil zijn en mensen die hier lak aan hebben of valt deze automatisch binnen de socioculturele norm waarbinnen men wordt verwacht stil te zijn? Als vrijheid het hoofdthema is van de dodenherdenking, is het dan niet ironisch dat men ook de vrijheid kan nemen om de stilte te verstoren?

Constructie van het vrijheidsideaal

In 2013 en 2014 werd het thema 'vrijheid' verbonden aan de dodenherdenking. Dit thema is gekozen door het Nationaal Comité 4 en 5 mei en loopt als rode draad door de activiteiten op 4 en 5 mei (www.4en5mei.nl, ref 57). Het jaarthema van 2014 luidde *Vrijheid geef je door*. Het verband met Bevrijdingsdag is op het eerste gezicht gemakkelijker te begrijpen dan het verband met de dodenherdenking; het is immers een moment gewijd aan het herdenken van oorlogsslachtoffers. Toch wordt er ook op 4 mei veel aandacht besteed aan vrijheid. Wat houdt vrijheid binnen de context van de dodenherdenking in? Die vraag behandel ik in deze paragraaf.

Schrijven en spreken over vrijheid

Een verdiepende tekst werd aangeboden, die dit jaar door Ernst Hirsch Ballin werd geschreven met als onderwerp 'wederkerigheid' en er werd een toespraak gehouden door Jan Terlouw, op 4 mei, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. De definitie die aan dit begrip wordt gegeven staat als volgt op de website van het Nationaal Comité vermeld: *wederkerigheid in vrijheid gaat over elkaar de ruimte geven en die zelf ook krijgen. Op alle niveaus: tussen mensen, groepen mensen en soevereine staten. Europese landen maken deel uit van een gezamenlijke unie waarin deelnemers elkaar versterken door de zwakte van de ander te compenseren. Vrijheid manifesteert zich in de verhouding tot de ander. Zo is vrij zijn niet alleen een wettelijke toestand maar een product van mensen: de rechtsstaat is het kader, de invulling geven wij zelf* (www.4en5mei.nl, ref 55). Er wordt een brug geslagen tussen de herdenking van de oorlogsslachtoffers en de 'Europese landen'. 'Vrijheid manifesteert zich in de verhouding tot de ander' en 'Vrijheid staat of valt bij de ruimte die we elkaar bieden' (www.4en5mei.nl, ref 57), zijn stellingen die wijzen naar het begrip tolerantie. Tolerantie, in de vorm van *ruimte laten*, is lang onderdeel geweest van de Nederlandse maatschappij, als basis voor het bewaren van eenheid ten tijde van de verzuilde samenleving (Ghorashi, 2006, p. 6). In deze tijd zou men eerder kunnen spreken van het bewaren van eenheid tussen verschillende etnische groepen en religies in een multiculturele samenleving, waarbij respect een belangrijk onderdeel is. 'Iedere samenleving waarin mensen iets willen opbouwen, begint ermee dat we elkaar accepteren,' stelt Ballin (Ballin, 2014). Hirsch Ballin beschrijft het gebrek aan wederkerigheid ook als een oorzaak van 'de agressie van Nazi-Duitsland en Japan tegen buurlanden en personen die als minderwaardig werden gezien' en ziet als gevolg de *neutraliteit* van de mensen ten opzichte van het *kwaad* (Ballin, 2014). "Wanneer iemand zich

gedraagt, moet je zijn gedrag afwijzen – maar de ander blijft een mens,” zegt Ballin, waarmee vrijheid ook wordt gezien als een verantwoordelijkheid van mensen om te handelen naar een betere samenleving en “erop gericht te zijn de verbroken band met de samenleving te herstellen” (Ballin, 2014). Ballin verwijst in zijn tekst ook naar Artikel 1 (tweede zin) van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en Artikel 1 en 3 van de Grondwet (www.4en5mei.nl, ref 57):

Artikel 1 (Universele Verklaring van de Recht van de Mens), tweede zin: *[All human beings] are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.*

Artikel 1 van de Grondwet: *Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.*

Artikel 3 van de Grondwet: *alle Nederlanders zijn op gelijke voet in openbare dienst benoembaar.*

Jan Terlouw hield een toespraak in de Nieuwe Kerk (www.4en5mei.nl, ref 58). Allereerst stelde hij dat wij erfgenamen zijn van de Verlichting, waarbij vrijheid centraal staat en vooral vrijheid van meningsuiting en de emancipatie van de burger. Hij daagde echter de gevolgen van vrijheid uit. Wat als vrijheid zich ontwikkelt tot vrijblijvendheid, als het verworven individualisme leegte en eenzaamheid tot gevolg heeft en als vrijheid van meningsuiting wordt gebruikt voor aanzetten tot haat? De hedendaagse interpretatie van vrijheid wordt uitgedaagd door de vraag te stellen of men zich realiseert dat vrijheid niet “lekker doen waar je zin in hebt” is, maar gaat er juist om dat je “de vrijheid van anderen de ruimte moet geven” en dat je de vrijheid hebt om te handelen naar je eigen morele waarden (www.4en5mei.nl, ref 55).

De kijk op vrijheid van Terlouw lijkt aan te sluiten op de verdiepende tekst van Ernst Hirsch Ballin. Het ruimte geven aan anderen wijst eveneens naar tolerantie. De vrijblijvendheid waarover Terlouw spreekt, ligt in de lijn van het gebrek aan wederkerigheid waarbij men niet alleen neutraal toekijkt naar ook accepteert en tevens misgedrag afwijst en tegelijkertijd respect heeft voor mensen die anders zijn. “Om respectvol met elkaar om te gaan in een gelijkwaardige samenleving, is het belangrijk waakzaam te zijn voor discriminatie en uitsluiting,” aldus Ballin (Ballin, 2014). De wijze waarop vrijheid door zowel Terlouw als Ballin wordt benaderd, lijkt een constructie van het vrijheidsideaal te zijn gebaseerd op tolerantie, acceptatie en wederkerigheid.

Controverse van vrijheid

Vrijheid kan op verschillende manieren benaderd worden. Is de wijze waarop vrijheid door het Nationaal Comité wordt verwoord via Terlouw en Ballin dan tendentius? Terlouw stelt een gevolg van vrijheid aan te kaak, door de vraag te stellen wat er gebeurt “als vrijheid van meningsuiting wordt gebruikt voor aanzetten tot haat.” Het

gebruik van de vrijheid van meningsuiting voor het aanzetten tot haat, doet mij sterk denken aan een hele andere maar toch van Nederlandse bodem afkomstige benadering van vrijheid, namelijk die van de PVV (Partij voor de Vrijheid). Zij hebben de term ‘vrijheid’ tot zich genomen, maar geven hier toch een andere invulling aan. ‘Meer vrijheid betekent minder EU en minder islam,’ is te lezen in het PVV-verkiezingsprogramma van 2012 onder de kop ‘Onze Vrijheid’ (www.pvv.nl, ref 79). Deze stelling staat haaks op de wijze waarop vrijheid door Terlouw en Ballin wordt beschreven. Terwijl de PVV de Europese Unie omschrijft als een totalitair project dat een bedreiging is voor de autonomie van de betrokken landen, geeft Ballin de EU juist als reden om wederkerigheid te tonen en verwijst daarmee naar ‘rechtsregels’ die ‘iedereen gelijk behandelen’ en dat het ontbreken ervan tot problemen kan leiden zoals de aantasting van wederkerigheid van rechten en verplichtingen, en de democratie en rechtsstaat (Ballin, 2014). PVV stelt echt dat de Europese Unie een reïncarnatie is van de Sovjet-Unie, genaamd de EUSSR (www.pvv.nl, ref 80). ‘Als Italianen kruisbeelden in scholen willen ophangen, of als Nederlanders een meldpunt overlast MOE-landers starten, dan krijgen ze de wind van voren van Brussel. En reken maar dat onze progressieve vrienden dolgraag alle islamkritiek aan banden willen leggen. Dat moeten we natuurlijk allemaal tegengaan en duidelijk maken dat hun Brussel niets te maken heeft met onze vrijheid,’ en, ‘Brussel wil ons in detail beheersen,’ zo staat er geschreven in het verkiezingsprogramma (www.pvv.nl, ref 80). De PVV ziet de bemoeienis vanuit Brussel juist als een inperking van vrijheid. Op het respecteren van mensen met andere overtuigingen en het voorkomen dat verschillen worden opgeblazen tot superioriteit (Ballin, 2014) en het gebruiken van de vrijheid van meningsuiting voor het aanzetten tot haat (Terlouw, 2014), heeft de PVV een andere kijk. De islam wordt gezien als een ideologie die haaks staat op vrijheid en streeft naar de introductie van een *first amendment* naar Amerikaans model, daar zij voor betere waarborging staan van de vrijheid van meningsuiting (www.pvv.nl, ref 80). PVV is ook voor invoering van een Nationale Herdenkingsdag van de Holocaust op 27 januari: de dag waarop Auschwitz werd bevrijd (www.pvv.nl, ref 80). De term vrijheid lijkt in bovenstaande vergelijkingen een politieke speelbal tussen een kamp van tolerantie en pro-EU sentimenten en een kamp van anti-EU en anti-islamitische sentimenten. Het lijkt een controversieel begrip en geen van de twee kampen kan de daadwerkelijke betekenis van vrijheid als monopolie opeisen. In beide gevallen is er sprake van een vrijheidsconstruct waarbij bepaalde idealen bepalen in hoeverre vrijheid van handelen of spreken bewaard of juist ingeperkt moet worden.

John Urry, Britse socioloog, zegt het volgende over de hoe constructie van een ideologie zoals het vrijheidsideaal werkt: “*efforts are made to attach conceptions of communion to buildings, or areas, or estates, or cities and so on,*

Maarten
@Maartuun

Flikker toch op, je laat die kransen toch neerleggen door Nederlandse kinderen ipv kinderen waarvan de ouders niet eens weten wat t inhoud..

[View translation](#)

[Reply](#) [Retweet](#) [Favorite](#) [More](#)

in ways which conceal and help to perpetuate the non-communion relations actually to be found there (Urry, 1995, p. 10)." Het paradoxale aan het vrijheidsideaal, besproken in de constructieve fase, is dat er een ideologie van multiculturalisme en tolerantie nagestreefd wordt, maar de sociale werkelijkheid toch

anders in elkaar steekt (Duindam, 2012, p. 259). Er vond een nuancering plaats op Twitter, nadat er een aantal tweets verschenen over de allochtone kinderen die bloemen legden bij het vrijheidsmonument op de Dam. Deze kinderen waren afkomstig van een Amsterdamse zwarte school. Het contrast tussen deze allochtone groep kinderen en de voornamelijk blanke Nederlandse aanwezigen op de Dam viel mij op, toen ik daar stond. De onschuldige blikken van deze jonge kinderen met – ongetwijfeld – de beste bedoelingen manifesteerden zich in de arena der maatschappij, waar niet iedereen blij was met hun aanwezigheid. Er verscheen een artikel op Marokko.nl, waarin over racistische tweets werd bericht (www.marokko.nl, ref 71). Funx.nl publiceerde een aantal van deze tweets op hun website (www.funx.nl, ref 69). Dit soort sentimenten stroken niet met het vrijheidsideaal dat door de overheid is geconstrueerd.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei

In de jaren tachtig ontstonden zorgen bij de Nederlandse overheid over de continuïteit van de dodenherdenking, met als gevolg dat het Nationaal Comité 4 en 5 mei werd opgericht. Vanuit deze organisatie wordt er toegewerkt naar een stilte die op een vast tijdstip door alle aanwezigen wordt aangehouden (4 mei om 20:00u) en worden de rituele plekken georganiseerd, met de Dam in Amsterdam als 'main stage'. Dit gebeurt in samenwerking met onder andere lokale en landelijke media, kerkelijke organisaties en vrijwilligers. Het comité werd een middel op herinneren, herdenken en vieren in de Nederlandse samenleving te verankeren (www.4en5mei.nl, ref 56) en heeft de volgende taken: (1) het geven van zingeving van herdenken en vieren, (2) de organisatie van de jaarlijkse Nationale Herdenking op 4 mei, (3) de organisatie van de jaarlijkse Nationale Viering van de Bevrijding op 5 mei, (4) het voeren van een voorlichtingsbeleid dat tot doel heeft de betrokkenheid bij en participatie aan herdenken en vieren te vergroten en (5) het bevorderen van de afstemming van landelijke plaatselijke manifestaties (www.4en5mei.nl, ref 56). Er worden diverse campagnes georganiseerd ter ondersteuning van lokale herdenkingen en vieringen, zoals de Postbus 51 campagne, de 2 minuten stilte campagne, de Fakkelpagina en het onderwijs. De Postbus 51 campagne omvat spots op televisie en advertenties in bladen met achtergrondinformatie over 4 en 5 mei met als doel de bevolking op te roepen om mee te doen. De 2 minuten stilte campagne zorgt voor de zogenaamde stiltespots in samenwerking met de NOS en het versturen van stiltebrieven aan bedrijven waarin wordt gevraagd mee te doen met de twee minuten stilte. Aan de betrokkenheid bij 4 en 5 mei kunnen de Nederlanders uiting geven door het symbool 'de fakkel' mee te dragen. Op basisscholen wordt er ook aandacht besteed aan de herdenking, door educatieve programma's zoals *Adopteer een monument*, en het *Nationaal aandenken*. Mijn nichtje kreeg een boekje waarin de betekenis van de dodenherdenking stond beschreven, zodat het begrijpelijk werd voor haar en haar leeftijdsgenoten (11/12 jaar) (www.4en5mei.nl, ref 56). Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft ook een Facebook-pagina en een Twitter account.

De massale opzet, programmering en live-uitzending op de NOS, RTL en SBS

De Dam is omgetoverd tot een rituele plek. Wat normaal gesproken een levendig stadsplein is, wordt getransformeerd tot een statisch beeld van een mensenmassa die in tweeën wordt gespleten door een met dranghekken afgebakend pad. Het pad wordt aan weerszijden bemand door bewaking. Belangrijke personen, zoals Koning Willem-Alexander en Koningin Maxima, lopen van het paleis door deze gang richting het oorlogsmonument op de Dam. Deze massale opzet waarbinnen het ritueel plaatsvindt wordt door camera's vanuit allerlei verschillende hoeken vastgelegd en live uitgezonden. Ruim 3,6 miljoen mensen zien de dodenherdenking in 2014 op TV (www.trouw.nl, ref 91). De website van het 4 en 5 mei Comité geeft aan dat 76% van de deelnemers het op televisie, radio of online heeft gevolgd (www.4en5mei.nl, ref 60). Wat gebeurt er allemaal in de aanloop naar de twee minuten stilte en, niet onbelangrijk, in de nabeschouwing. De wijze waarop deze momenten worden georganiseerd en via de media worden verspreid zijn essentieel voor de constructieve fase. De programmering van gebeurtenissen voorafgaand aan de 2 minuten stilte zal ik in dit hoofdstuk beschrijven.

Herdenkingsbijeenkomst in De Nieuwe Kerk

Om 18:50 startte de live-uitzending vanuit de Nieuwe Kerk in Amsterdam, die door 1700 mensen werd bijgewoond. Op de dam staan grote schermen waarop mensen, ook op enige afstand, de herdenkingsbijeenkomst kunnen volgen (www.4en5mei.nl, ref 60). De Nieuwe Kerk was toneel voor de inspirerende toespraak van Jan Terlouw. Hij stelde aan de kaak hoe de mensheid na dertig generaties, millennia na de overleveringen van het menselijke gedrag aan het begin van onze beschaving, nog steeds onveranderd is gebleven op het gebied van oorlog. Hij betrok hierbij ook het conflict in Syrië, als voorbeeld van hoe de mens ondanks haar technologische, religieuze en wetenschappelijke vooruitgang nog altijd niet in staat is om conflicten op te lossen door middel van de rede: men grijpt nog altijd naar wapens die veel vernietigender zijn geworden dan vroeger. Hij ging ook uitvoerig in op het hoofdthema 'vrijheid' dat ik eerder in dit hoofdstuk heb besproken. De voordracht is terug te lezen op de website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei (www.4en5mei.nl, ref 55).

De live-uitzending op 4 mei

Het programma rondom de transcendente fase (het daadwerkelijke stille ritueel) wordt live uitgezonden. Beeld en geluid zijn de instrumenten die via het massamedium televisie deze gebeurtenissen naar de huiskamers van het volk brengen. Zoals eerder aangegeven; in 2014 keken 3,6 miljoen mensen in Nederland naar de dodenherdenking, terwijl er jaarlijks circa 20.000 aanwezigen op de Dam in Amsterdam zijn (www.dichtbij.nl, ref 66). Dit geeft aan hoe groot de rol van de televisie bij dit ritueel.

Bij het in beeld brengen van een grootschalig evenement wordt gebruik gemaakt van diverse cameratechnieken. Een historisch figuur hieromtrent is Duitse cineaste en fotografe Leni Riefenstahl, die in opdracht van Joseph

Goebbels propagandafilms maakte voor Nazi Duitsland. Dit maakte haar een van 's werelds meest controversiële filmmakers (Hinton, 2000, p. 7). Haar film *Triumph des Willens* wordt beschouwd als de meest succesvolle propagandafilm ooit gemaakt (Loiperdinger & Culbert, 1988, p. 3). In deze film wordt een scene getoond van het Nazipartijcongres in 1934 in Nuremberg. De proloog, die de setting weergeeft, luidt als volgt: *Am 5. September 1934 ... 20 Jahre nach Ausbruch des Weltkrieges ... 16 Jahre nach dem Anfang deutschen Leidens ... 19 Monate nach dem Beginn der deutschen Wiedergeburt ... flog Adolf Hitler wiederum nach Nürnberg um Heerschau abzuhalten über seine Getreuen* (Riefenstahl, 1934). De reden dat ik deze film en filmmaker naar voren haal, is een aantal vergelijkbare aspecten van cameragebruik tussen deze propagandafilm en de dodenherdenking. Wordt de dodenherdenking dan op propagandistische wijze aan ons vertoond? Een beeld zegt meer dan duizend woorden, dus vindt u hier enkele afbeeldingen om dit te illustreren. De overeenkomsten die ik wil aantonen hebben niets te maken met politieke ideologieën, maar met het gebruik van de cameratechnieken en de opzet van een imponerend ritueel. Het is dus absoluut niet mijn bedoeling om een vergelijking te trekken tussen oorlogsveteranen en Nazi's die de Hitlergroet vertonen of Koning Willem-Alexander en Jan Terlouw te vergelijken met Adolf Hitler of onze samenleving als fascistisch te bestempelen.

De drie hoogwaardigheidsbekleders in afbeelding 1a en 1b zijn op vergelijkbare wijze, *set apart* van de zichtbare mensenmassa en van achteren gefilmd, in beeld gebracht. Op de tweede afbeeldingen zijn de belangrijke personen van voren te zien en hebben zij, te midden van het volk, de ruimte om te lopen en gezien te worden. Er is voldoende ruimte om hun volledige lichamen op camera vast te leggen. Op de derde afbeelding zijn de sprekers te zien, die ietwat van onderen worden gefilmd en zich achter een kathedraal met microfoon bevinden. Men kijkt dus vanuit een nederige positie naar de persoon die de boodschap, in het geval van de dodenherdenking de toespraak over vrijheid, aan het volk verkondigt. De nederige positie van de luisteraars, van wie op de volgende foto's te zien is dat de fysiek-aanwezigen zich ook daadwerkelijk lager dan de spreker bevinden, en de hogere positie van de spreker is kenmerkend.

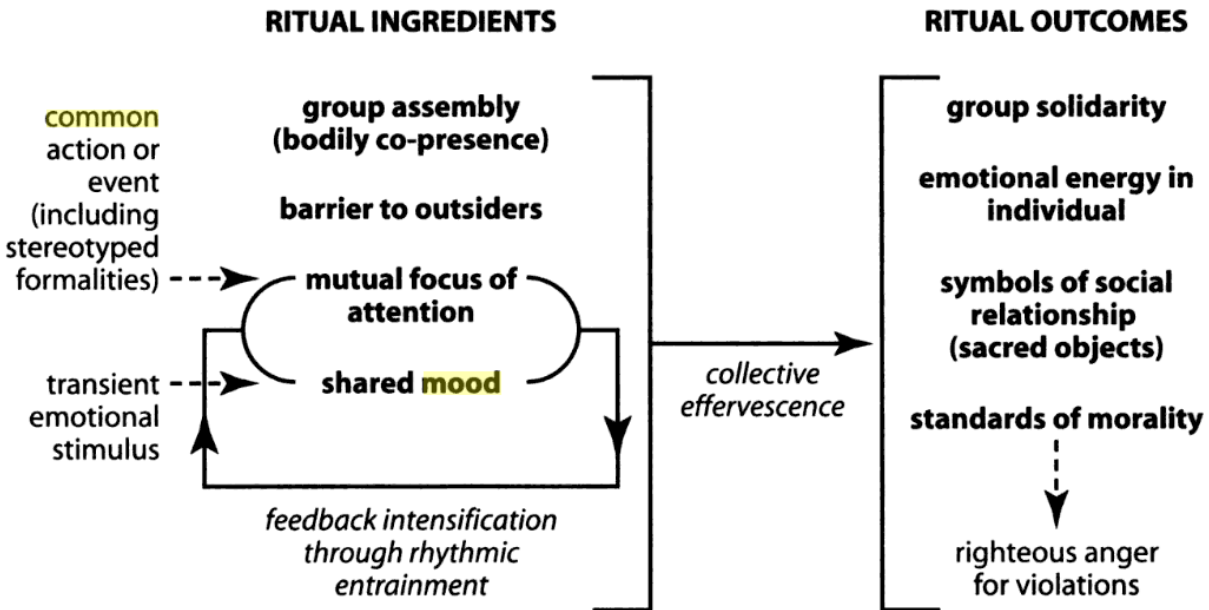
Transcendente fase

Om 20:00u wordt er door het gehele land twee minuten stilte gehouden. Binnen deze fase probeer ik te definiëren wat er nu precies in gang wordt gezet bij mensen tijdens de twee minuten stilte. Naast de gedachten die zij op dat moment hebben, zijn er ook andere factoren die van belang zijn om in acht te nemen. Eerder in dit hoofdstuk is al duidelijk geworden dat de 2 minuten stilte geen meditatieve stillness is maar juist een gedachtenflow faciliteert. Het woord 'herdenking' zegt al genoeg; er zit immers het woord 'denken' in. Tijdens de transcendente fase komen de begrippen 'stilte' en 'denken' samen. Stilte is niet het einddoel van het ritueel, maar een instrument. Het onderzoek dat ik heb gedaan lag dus in het kader van de transcendente fase met de vraag: *wat waren de gedachten van de respondenten?*

Het instrument 'stilte' geeft ruimte voor de gedachten binnen de socioculturele en situationele context betreffende het collectief herdenken van de oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Of zoals van Rompuy verwoordde voorafgaand aan de twee minuten stilte van de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog: "Laten we denken aan diegenen die voor altijd stil zijn" (Rompuy van, 2014). Ook wil ik laten zien dat er een momentane gemeenschap ofwel een *common mood* ontstaat en dat de media daarin een bemiddelende rol spelen.

Common mood

Een ritueel waarbij de deelnemers een gedeelde gemoedstoestand hebben. Hierop gaat de Amerikaanse socioloog Randall Collins in zijn boek *Interaction Ritual Chains* uitgebreid in. Onderstaand schema beschrijft de *interaction ritual* als een serie processen die zich tijdens een ritueel voordoet, onderverdeeld in 'ritual ingredients' en 'ritual outcomes' (Collins, 2004, p. 48). Hoe is dit van toepassing op de dodenherdenking? De rituele ingrediënten van de dodenherdenking in Amsterdam zijn als volgt: (1) 'group assembly' ofwel het bijeenkomen op de Dam of andere georganiseerde herdenkingen, (2) 'barriers to outsiders' de momentane stille plek op Dam en daarbuiten, (3) 'mutual focus of attention' is het gezamenlijk houden van twee minuten stilte om de oorlogsslachtoffers te herdenken en (4) 'shared mood' is de gedeelde gemoedstoestand. Nummer drie en vier versterken elkaar; bij een hogere focus op hun gezamenlijke activiteit wordt hun gedeelde emotie intensiever beleefd en andersom (Collins, 2004, p. 48). Volgens het nationaal vrijheidsonderzoek, dienden onder andere de emoties verdriet, boosheid en machteloosheid zich tijdens de twee minuten stilte op 4 mei 2014 aan (www.4en5mei.nl, ref 59). Collins noemt deze emoties 'dramatische emoties', die uiteindelijk getransformeerd worden tot langdurige emoties. Volgens Durkheim wordt de maatschappij bij elkaar gehouden door de mechanismen die morele solidariteit produceren en dat doen door het focussen op, intensiveren en transformeren van emotie (Collins, 2004, p. 102). De transformatie van emoties en 'ritual outcomes' worden in de transformatieve fase behandeld.

Figuur 2. Ritual ingredients and outcomes. From *Interaction Ritual Chains* (p. 48), door R. Collins, 2004, Princeton university press.

Het ingrediënt dat Collins omschrijft als 'bodily co-presence' is binnen het perspectief van de nationale dodenherdenking discutabel. Of, zoals de vraag die Collins in zijn boek stelt: "Is Bodily Presence Necessary?" In het mogelijk om een ritueel uit te voeren zonder daarbij lichfelijk aanwezig te zijn, terwijl ritueel in de essentie een lichamelijk proces is (Collins, 2004, p. 53)? We leven in een tijdperk van moderne communicatie middelen (Collins, 2004, p. 54). Uitzending via televisie en internet geeft de mogelijkheid, zoals besproken in de paragraaf over situationele stilte, dat iemand die niet aanwezig is op de momentane stille plek toch kan deelnemen aan het ritueel. Dit kan vanuit de woonkamer het openbaar vervoer of iedere andere plek gebeuren. De televisie speelt hierin een belangrijke rol. Op deze rol ga ik in het volgende hoofdstuk over media en rituelen dieper in. De mogelijkheid om vanuit de luie stoel aan het ritueel deel te nemen leidt er toe dat grenzen vervagen, waar het gaat om 'barriers to outsiders'. De afwezigheid op de momentane stille plek betekent niet dat men niet participeert. Het is wellicht een goed idee om een onderscheid te maken tussen, enerzijds, momentane stille plekken, die zich typeren door fysieke aanwezigheid van een groep mensen, afgebakende grenzen tussen de plek (zoals de Dam) en de wereld erbuiten en anderzijds de niet-fysieke en door media verbonden herdenking waarbij mensen individueel herdenken buiten de georganiseerde momentane stille plekken om.

Wat betekent dit voor de common mood? Is het mogelijk om de 'mutual focus' en 'shared mood' via deze media te genereren? De rol van het lichaam tijdens het ritueel op 4 mei is gering te noemen. Er is geen sprake van fysieke rituele handelingen: men komt bij elkaar, staat rechtop en zwijgt twee minuten lang. Er is wel sprake van een gemeenschappelijke aanwezigheid waarbij men bewust is van de aanwezigheid van de ander en emoties in elkaars

zicht worden vertoond. Getoonde emoties kunnen aanstekelijk zijn voor andere aanwezigen op de Dam en ook emoties oproepen bij een deelnemer die het ritueel op televisie volgt. In de herfst van 2001 waren er bijvoorbeeld TV-herdenkingen voor de slachtoffers van 11 september, waarbij op afstand een gevoel van gedeelde emotie, solidariteit en “respect for symbolism” gegeven kan worden (Collins, 2004, p. 55). Het gebruik van de camera blijkt een groot aandeel te hebben in het overbrengen van emotie van de deelnemers op televisie en de mensen die het ritueel op televisie volgen. Het inzoomen op geëmotioneerde gezichten kan de emoties van de kijker reflecteren (Collins, 2004, p. 55). Andersom werkt het niet: de aanwezigen op de Dam hebben geen inzage in de emoties die zich vanachter het televisie- of computerscherm, in het geval van een livestream uitzending, manifesteren bij de afstandsdeelnemers. Je zou kunnen zeggen dat er sprake is van eenrichtingsverkeer, waarbij de dodenherdenking op de Dam als emotionele katalysator optreedt vanwege de live-uitzending op de televisie en de wijze waarop het ritueel wordt aangeboden aan de kijker. De massareproductie van emotie reikt tot in de privésferen van de mensen die niet fysiek op de herdenking aanwezig zijn, en zij kunnen zich daardoor aansluiten op de common mood. Een voorbeeld hiervan zijn de succesvolle media evangelisten die niet alleen het ritueel vertonen, maar ook het grote publiek en de gemeenschappelijkheid in beeld brengen waarop kijkers en luisteraars op afstand zich kunnen projecteren (Collins, 2004, p. 60). De focus van de camera is belangrijk: het in beeld brengen van onverschillige deelnemers zou juist tot grotere afstand leiden tussen kijker en de ceremonie (Collins, 2004, p. 55). Je zou dus voorzichtig kunnen stellen dat de common mood die via de media wordt verspreid, bemiddeld maar ook gemanipuleerd en geconstrueerd wordt.

Stilte in beeld

Triumph des Willens (1934)

Dodenherdenking (2014)

Het filmen van de mensenmassa van bovenaf en van dichtbij is hier van belang: dit zijn de beelden die tijdens de twee minuten stilte live worden uitgezonden. De gebeurtenis wordt op vergelijkbare wijze opgezet (een grote mensenmassa en open ruimte voor belangrijke personen) en door de camera's vastgelegd zoals in de film van Riefenstahl. De Nederlandse vlag (afbeelding 1b) wordt van onderaf gefilmd met de lucht als achtergrond. Dit beeld wordt vertoond tijdens de 2 minuten stilte. Deze manier van filmen wordt *disorientation* genoemd waarbij een cruciaal gedeelte van de werkelijkheid wordt weggelaten (Kelman, 2003, pp. 2-3). Gebouwen, objecten en personen lijken daardoor soms te zweven, zoals de Stedemaagd van Amsterdam in afbeelding 2b. De Nederlandse vlag staat in relatie tot de lucht en niet tot de aarde en de sprekers torenen uit boven de mensenmassa (afbeelding 3a & 3b). Deze techniek is een manier waarop materiële gebeurtenissen worden gespiritualiseerd (Kelman, 2003, p. 3). Het monteren van de beelden is eveneens een wijze om de kijker te desoriënteren (Kelman, 2003, p. 3). Een shot van de trompettist die het taptoesignaal speelt voorafgaand aan de 2 minuten stilte, gaat over op de shot van de vlag. De camera beweegt dan van de vlag naar de mensenmassa. Na een 'cut' komt de vlag wederom in beeld. De indruk wordt gewekt dat de vlag als een heilig symbool boven de mensen is verheven.

De heilige stilte

*een mooie dag om stilte te verscheuren.
oud-strijders staan te beven aan de kant
de blikken op zwart-wit – en het gebeurt.
gewoon, omdat het kan.
omdat één man.
het is de wet van nederland.
bij ons moet alles vroeg of laat een keer
gebeuren dus dan ook dit.
elkeen zoekt het licht
als hamsters in een bak met open deuren.
ik heb vandaag mijn oorlogsland herdacht
en struikel voort in volle ongeremdheid
zozeer bevrijd dat ik een kind vertrap.*

Naar aanleiding van het incident omtrent de ‘damschreeuwer’ dat op 4 mei 2010 plaatsvond, schreef dichter Ramsey Nasr bovenstaande sonnet dat in zijn dichtbundel *Mijn nieuwe vaderland* is opgenomen (Nasr, 2012). De casus van de damschreeuwer laat dit zien. In 2012 werd Gennaro P. veroordeeld tot 16 maanden celstraf waarvan 8 maanden voorwaardelijk. Hij mag 5 jaar lang niet op de Dam komen, als gevolg van de verstoring van de stilte (www.trouw.nl, ref 90). Op 25 juni 2013 verschijnt een artikel in Trouw waarin gesteld wordt dat de straf die de damschreeuwer heeft gekregen terecht is, omdat hij de 2 minuten stilte opzettelijk heeft verstoord met grote paniek en verwondingen van een aantal aanwezigen tot gevolg (www.trouw.nl, ref 92).

Over het verstoren van situationele stilte stelt Kurzon dat er wel degelijk geluiden kunnen voorkomen, maar dat die geen afbreuk hoeven te doen aan de stilte (Kurzon, 2007, p. 1683). In het geval van de dodenherdenking kan het fladderen van vogels, het kuchen van bejaarde oorlogsveteranen en zelfs huilende peuters weliswaar storend zijn voor omstanders, maar geen verstoring van het stilteritueel ofwel de collectieve stilte. Het is fysiek wel mogelijk om een verstoring van de collectieve stilte te bewerkstelligen, maar het opzettelijk verstoren van deze stilte kan leiden tot sociaal ostracisme (Bruneau, 1973, p. 28). Collins stelt dat het gevolg van *collective effervescence* dat uit een ritueel voortkomt, een morele standaard wordt gezet met gerechtvaardigde woede voor het verstoren ervan (Collins, 2004, p. 48). De damschreeuwer is hier een voorbeeld van en zijn actie heeft voor hem grote gevolgen gehad, namelijk sancties en gevangenisstraf.

De 2 minuten stilte worden niet vanuit christelijk, Joods of anderzijds theïstisch perspectief gehouden. Toch lijkt er een mate van heiligheid met deze gebeurtenis vervlochten te zijn die eerder aan de Nederlandse identiteit en natiestaat toe te dichten valt. Volgens Rob van Ginkel van de Universiteit van Amsterdam werd er een hoge mate van sacralisering toegeschreven aan diverse monumenten en herdenkingen, waaronder de voorgeschreven stilte tijdens de dodenherdenking (van Ginkel, 2004, p. 69). Dat de stilte heilig is voor Nederlanders, blijkt uit enkele voorbeelden die afgelopen jaren in de media verschenen zoals de Damschreeuwer maar ook, dit jaar, over de verplaatsing van de herdenking naar 3 mei vanwege de heilige zondag. "Alleen religiekkies herdenken op 3 mei," luidt de kop van een artikel dat op 2 mei 2014 in het Nederlands Dagblad verscheen, waarmee werd verwezen naar orthodox-christelijk Nederland (www.nd.nl, ref 73). Al verplaatst traditiegetrouw een aantal gemeenten al sinds 1949 om religieuze redenen de dodenherdenking naar 3 mei, indien deze op zondag valt, riep het afgelopen jaar veel discussie op. Godsdienstprofessor Hijme Stoffel spreekt van "heiligschennis", waarbij de commotie over het verplaatsen van de herdenking illustreert hoe sacraal de 2 minuten stilte op 4 mei is geworden. *"De herdenking met z'n kransen, vorstenhuis en hoogwaardigheidsbekleders is zo'n instituut geworden dat mensen er erg van schrikken als van de datum wordt afgeweken. Dat wordt bijna gezien als heiligschennis,"* aldus Stoffel (www.nd.nl, ref 73). Terugkerend naar de Damschreeuwer, verscheen er op 6 mei 2010 een artikel in Trouw met als titel 'Nieuwe nationale religie', waarin de dodenherdenking wordt omschreven als een 'alternatief voor weggefallen godsdienstige rituelen' en het verstoren ervan 'godslastering' wordt genoemd (www.trouw.nl, ref 90). De termen uit deze artikelen lijken te wijzen naar een Nederlandse *civiele religie*, waarvan de liturgie der stilte op 4 mei een heilig onderdeel is.

Ondersteunt de transcendente fase een overgang van het profane naar het sacrale tijdens de 2 minuten stilte? En hoe ziet die overgang eruit: is er sprake van een sacraal gebied waar het collectief binnentreedt tijdens de uitoefening van het ritueel of wordt er juist een vorm van sacraliteit gecreëerd? Dr. Ruard Ganzevoort, professor aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, schreef een artikel genaamd 'Receptivity and the nature of religion'. Hierin stelt hij een volgende definitie van religie: *Religion is a transcending pattern of construction emerging from and contributing to the relationship with what is contextually understood as sacred, in such a way that it shapes and transforms convictions, experiences and/or behavior* (Ganzevoort, 2004, p. 123). Vanuit deze definitie blijkt een sociaal geconstrueerde vorm van sacraliteit: alles wat door de betrokkenen wordt beschouwd als heilig en de relatie die men heeft met het sacrale dat contextueel gevormd is (Ganzevoort, 2004, p. 123). Het idee van het bovennatuurlijke dat uitstijgt en losgekoppeld is van het aardse maar wel op transcendente wijze is binnen treden, gaat hiermee overboord. In een artikel in het gereformeerd dagblad zegt godsdienstsocioloog Prof. Dr. Stoffels: *"Elke plaats kan een heilige plaats worden, als mensen haar als zodanig definiëren en benaderen"* en dat maakt de Dam tijdens de dodenherdenking ook een heilige plek (www.refdag.nl, ref 70). Het is dus niet alleen een

momentane stille plek, maar ook een *momentane heilige plek*, waarvan de heiligheid na de plechtigheid grotendeels weer is verdwenen.

Bij het herdenkingsritueel op 4 mei waarin stilte als heilig wordt beschouwd vanuit een civiel religieuze inslag, lijkt een goddelijke vorm van sacraliteit niet aan de orde. Mircea Eliade schetst in zijn boek de positie van een kerk in de ogen van een religieus persoon, als poort tussen het profane en het sacrale waarbij de mogelijkheid tot transcendentie wordt neergezet als een *opening*. Via deze opening, een poort naar de wereld boven ons, zou communicatie met God mogelijk zijn (Eliade, 1959, pp. 26-27). Omdat een God ontbreekt, zouden de 2 minuten stilte dan een poort openen naar een heilig Nederlands oorlogsverleden of, wellicht, een veel bredere historische canon en het volk leiden naar een collectie civiele idealen die op dat moment tot een nationale sacraliteit is verheven? Als ik de verschillen tussen deze 2 benaderingen van het sacrale in een schema zou moeten zetten, dan zou het er ongeveer zo uitzien:

<i>Civiele religie</i>	<i>Theïstische religie</i>
Burger	Gelovige
Civiel ritueel	Religieus ritueel
Poort naar nationale (civiele) sacraliteit	Poort naar goddelijke sacraliteit
Creëren van het sacrale uit het profane	Betreden van het sacrale gescheiden van het profane

Transformatieve fase

Als de passage naar civiele sacraliteit eenmaal is doorlopen, wat zijn de langdurige effecten, de transformaties die door het ritueel optreden? Publicist Martijn de Koning zette op 3 mei een artikel op zijn weblog genaamd 'Politiek & Herinnering: De schaduw van de Dodenherdenking'. Hierin schreef hij het volgende: *'Het doel van herdenken en herinneren in moderne natiestaten heeft weinig te maken met historische accuratesse en nog veel minder met het verbeelden van alle morele en politieke verwickelingen. In tegendeel, de definitie van de geschiedenis is juist onderdeel van de hele strijd om een sterke 'wij' categorie te scheppen. Het gaat om het scheppen van solidariteit, verbondenheid en om te definiëren wie bij 'we' hoort en wie bij 'zij'. De geschiedenis wordt daarbij politiek ingezet om hedendaags beleid te verdedigen. Het gaat bij herdenken en herinneren immers niet alleen om terugkijken naar het verleden, maar ook om rechtvaardigheid, wraak en macht lang nadat de kanonnen zwegen. De symbolen van de herdenking raken dan ook vermengd met ideeën over nationale identiteit, grenzen tussen groepen en insluiting en uitsluiting'*. (<http://religionresearch.org/martijn>, ref 63) Dit stuk is een interessant uitgangspunt en bevat elementen die ik in dit hoofdstuk bespreek: het scheppen van saamhorigheid, symboliek en nationale ideologie, de legitimering van de staat, en het creëren van grenzen tussen groepen. Met behulp van theorieën over emotiestransformatie en civiele religie licht ik de effecten van de dodenherdenking toe. Tot slot ga ik in op saamhorigheid en nationalisme en illustreer dit aan de hand van ritualiteit na de recente MH17 vliegramp.

Transformatie van emotie

Volgens Collins is er sprake van *ritual outcomes* als gevolg van *collective effervescence*, namelijk groepssolidariteit, emotionele energie in het individu, symbolen van sociale relatie en standaarden van moraliteit. Het laatste kan leiden tot het rechtvaardigen van woede voor overtredingen (Collins, 2004, p. 48). Sinds 2001 wordt er het jaarlijkse Nationaal Vrijheidsonderzoek uitgevoerd door onderzoeksbureau Veldkamp, om een beeld te krijgen van de beleving van Nederlanders ten aanzien van 4 en 5 mei (www.4en5mei.nl, ref 59). In het gedeelte 'Herdenken – emoties die de herdenking oproept', is te zien dat respect en medeleven de meest opgeroepen emoties zijn met 67% respectievelijk 57%. De term respect behandelt Noorse wetenschapper Jensen in zijn taxonomie met betrekking tot de functies van stilte, als onderdeel van de functie 'affecting', en hij stelt dat stilte respect kan representeren (Phillips, 1994, p. 267). Saamhorigheid en verbondenheid zijn op een derde en vierde plek met 42% en 41% (www.4en5mei.nl, ref 59). Saamhorigheid en verbondenheid die in het schema van Collins kunnen worden geplaatst onder de term 'group solidarity', is het gevolg van *high levels of emotional entrainment* (Collins, 2004, p. 81). Het Nationaal Vrijheidsonderzoek plaatst deze termen onder emoties die worden opgeroepen door het in acht nemen van 2 minuten stilte op 4 mei (www.4en5mei.nl, ref 59). Collins stelt dus dat emoties worden getransformeerd in het proces van een interaction ritual: emotionele ingrediënten intensifiëren emoties in een *shared excitement* dat weer andere emoties produceert als ritual outcomes. Je zou kunnen zeggen dat de

transcendente fase de korte termijn emoties faciliteert en de transformatieve fase de transformatie omvat van korte naar langdurige emoties. Sociologen Garfinkel en Goffmann maken onderscheid tussen deze dramatische en niet-dramatische emoties (Collins, 2004, p. 81). Saamhorigheid en *feelings of membership* zijn voorbeelden van langdurige emoties. De kortstondige emoties worden door middel van een interactieritueel getransformeerd tot een langblijvend gevoel van saamhorigheid en verbondenheid met de groep (Collins, 2004, p. 108).

Saamhorigheid versus ideologie?

Na het transformeren van korte termijn naar langdurige emoties besproken te hebben, gaan we een stap verder betreffende de effecten van het ritueel. Zoals Collins spreekt van *group solidarity*, spreekt Noorse wetenschapper Jensen van “linking”, het binden van mensen, als een functie van stilte en geeft 4 mei als voorbeeld (Kurzon, 2007, p. 1674). In dit geval zien we stilte binnen het mechanisme van het interactieritueel als een functioneel, faciliterend element dat korte termijn emoties oproept, die transformeren tot langdurige emoties. Terugkerend naar Durkheim, die stelt dat het focussen op, het intensiveren en het transformeren van emoties ten grondslag ligt aan de mechanismen die de maatschappij in stand houden, kijken we nu naar de mechanismen zelf; het scheppen van saamhorigheid en, mogelijk, nationalistische sentimenten onder het Nederlandse volk. Volgens Smith zijn er vijf belangrijke betekenissen aan nationalisme te geven (Smith, 2013, p. 5-6): (1) een proces van formatie of groei, (2) een sentiment of bewustzijn van het horen bij een natie, (3) een taal en symboliek van de natie, (4) een sociale en politieke beweging namens de natie, (5) een doctrine en/of ideologie van de natie. Het eerste punt van Smith, de formatie van naties, is lastig te omschrijven in de context van Nederland: over welke formatie hebben we het? Misschien over de wederopbouw van Nederland na de oorlog? En zijn naties niet altijd bezig met formatie en groei? Het tweede punt, *een sentiment of bewustzijn van het horen bij een natie*, is wel iets om bij stil te staan. De dodenherdenking is een *performance* van nationale eenheid (Duindam, 2012, p. 258). Er zit dus een paradox aan het ritueel; enerzijds het verspreiden van een vrijheidsideaal dat wijst naar tolerantie en de multiculturele samenleving maar dat ook de Europese Unie ondersteunt, en anderzijds een creatie van saamhorigheid en nationale eenheid. Een vorm van doctrine en ideologie van de natie. Een taal en symboliek van de natie, is een vanzelfsprekend iets; er komen diverse nationale symbolen voorbij, zoals het monument op de Dam, het koningshuis, het koninklijk paleis en de Nederlandse vlag. Op de afbeeldingen in de vorige 2 hoofdstukken zijn deze symbolen ook te zien. *Een sociale en politieke beweging namens de natie* is absent, hoewel we wel zouden kunnen spreken van het concept *civiele religie*, dat ik in de volgende paragraaf bespreek.

Civiele religie

De dodenherdenking is een civiel ritueel binnen het concept civiele religie. De Durkheimiaanse traditie ziet civiele religie als een fenomeen dat op natuurlijke wijze is ontstaan (Crook, 2010, p. 480). Ik volg echter, met betrekking tot de dodenherdenking, de Rousseauiaanse traditie, die civiele religie benadert als een functionalistisch concept dat de maatschappij nodig heeft om orde en consensus te genereren (Crook, 2010, p. 481). Rousseau

introduceerde de term *religion civile* in zijn werk *Social Contract*, waarin hij stelde dat civiele religie diende als sociaal cement, om de staat te verenigen en te legitimeren (Rousseau, 1960). De omgang met het begrip ‘vrijheid’ dat enerzijds correspondeert met de onvrijheid tijdens de Tweede Wereldoorlog en anderzijds met de nationale ideologie die meer neigt naar het begrip ‘tolerantie’, lijkt de noodzaak van het overheidsbeleid ten opzichte van zaken als de multiculturele samenleving, de individualisering en de Europese eenwording te onderstrepen. De overheid lijkt consensus te willen bereiken dat tolerantie voor elkaar, maar ook ten opzichte van de andere EU-landen, ‘the way to go’ is, misschien wel ter voorkoming van een nieuwe oorlog.

Wij en zij

Een andere opvallend transformatie die binnen het kader van nationalisme valt, is het scheppen van de grens tussen ‘wij’ en ‘zij’, zoals in het hoofdstuk Herdenken en Herinneren wordt beschreven, waarbij gesproken werd van unaniem verzet. In de beeldvorming staat het kwade Nazi-Duitsland stond tegenover de dappere verzetsstrijders die Nederland belichaamde en dat verzet werd een heilig onderdeel van de Nederlandse natiestaat (Lagrou, 2003, p. 535). Het in stand houden van deze mythe schept een oppositie ten opzichte van de Duitsers, als collectief ‘kwaad’, door de Nederlanders als collectief ‘goed’, terwijl de geschiedenis leert dat het zo simpel niet was. Nog altijd wordt het herdenken van Duitsers, waarvan vele evengoed slachtoffer zijn van de oorlog als bij de Nederlanders, niet geaccepteerd. Dit bleek uit het verzet dat ontstond op de Dodenherdenking in Vorden in 2013, waarbij ook langs Duitse graven werd gelopen. Ook het gedicht ‘Foute Keuze’ van Auke de Leeuw over zijn oudoom Dirk Siebe, die besloot de SS te dienen, veroorzaakte in 2012 grote ophef (www.nos.nl, ref 74). Maud van de Reijt heeft met haar boek *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte* betreffende botsingen in Nederland, waaruit blijkt dat er geen consensus is over het betrekken van Duitsers bij onze nationale dodenherdenking: op sommige plekken is het herdenken uit den boze terwijl elders in het land Nederlanders en Duitsers al samen herdenken (Reijt, 2010). Je zou dus kunnen stellen dat er een conflict is tussen ideologie – voornamelijk op de punten wederkerigheid en Europese eenheid – en het gevoel van saamhorigheid. Ironisch genoeg lijkt de transformatie van emotie de primaire drijfveer voor nationalisme, terwijl de nationale ideologie juist anti-nationalistische sentimenten belichaamt.

3.3. MH17

In deze paragraaf illustreer ik hoe de MH17 vliegcrash en bijbehorende media-aandacht en ritueel (Nationale Dag van Rouw) een acuut transformatief effect heeft gehad op de bevolking en tevens hun positie ten opzichte van de politiek en de staat. In tegenstelling tot de jaarlijks terugkerende Nationale Herdenking, wordt een Dag van Nationale Rouw slechts in uitzonderlijke gevallen toegepast. De laatste keer dat het voorkwam was in 1962 na het overlijden van koningin Wilhelmina. Nieuwsbulletin *Het Goede Leven* schreef op 24 juli het volgende: *'het komt zo zelden voor, dat het in de levens van veel mensen een onbekend fenomeen is. De laatste keer was meer dan vijftig jaar geleden. Sindsdien zijn er vele vreselijke incidenten geweest die evenmin gepaard gingen met een dag van nationale rouw. Moeten we dit verschrikkelijke verdriet van families en vrienden zo officieel en nationaal optuigen? Wordt het niet te gauw sensationeel, goedkoop* (www.hetgoedeleven.nl, ref 66)?' Er zijn 2 redenen dat ik deze casus naar voren schuif: de eerste reden is het feit dat het een recente en ingrijpende gebeurtenis is waarbij 1 minuut stilte wordt toegepast in het kader van rouw. De tweede reden is dat de afwikkeling van de ramp en de Dag van Nationale Rouw inclusief 1 minuut stilte die om 16:00u werd gehouden, niet alleen een gevoel van saamhorigheid heeft gecreëerd maar ook impact heeft gehad op de politiek.

Saamhorigheid: aangewakkerd of spontaan?

Zo volgde, nadat de stoffelijke resten van de slachtoffers van de MH17 vliegcrash van Donetsk naar Eindhoven werden overgebracht, een meer dan drie durende live-uitzending op CNN op de Dag van Nationale Rouw op 23 juli 2014.

Geerten Waling

@geertenwaling

JA, Nederland. Een dag van nationale rouw. Als we zo goed zijn in feesten, dan ook rouwen. Tegenhanger v gezelligheid = saamhorigheid. #MH17

8:43 PM - 18 Jul 2014

12 RETWEETS 3 FAVORITES

Prima, ik heb pauzes tussen 9:30-9:45,12:00-12:45,14:30-14:45.

Ik hoop dat hier rekening mee gehouden kan worden.

Cirkel anders even rond, alvorens te landen.

Ik wil hier niemand mee kwetsen, maar het is een feit, dat Nederland geen historie heeft van Nationale rouw.

Ik, persoonlijk, doe niet eens mee met familie rouw.

Ik zie dit als het opdringen van een gevoel van saamhorigheid onder Nederlanders. Het is 'wij tegen zij', een poging om nog meer een tweedeling in onze maatschappij aan te brengen.

Dat gebeurt al genoeg, ik doe morgen niet mee, want ik ken(de) helemaal niemand van de omgekomenen.

utoperiaanskischa | 22-07-14 | 19:57 |

Uiteraard ook door de Nederlandse publieke omroep, maar daarmee bereik je alleen de mensen in Nederland, en het Nederlandse diaspora dat via schotelantenne hun vaderlandse zenders in het buitenland ontvangt. Indrukwekkende beelden van 2 vliegtuigen die achter elkaar landen op het militaire vliegveld in Eindhoven, de ceremonie waarbij ook de koning en koningin aanwezig zijn, 1 minuut stilte, het vervoer van de kisten door het landschap (groen, schoon en geordend) en het

volk dat op bruggen en langs kant van de weg staat, klappend en bloemen gooiend, gaan de wereld over. “Nederland is vandaag wel op de kaart gezet,” zei mijn vader. De kracht van de gebeurtenis in Oekraïne was, op de Dag van Nationale Rouw, zowel top-down als bottom-up merkbaar. Een perfectionistisch georganiseerde ceremonie gaat hand-in-hand met massale burgerlijke spontaniteit. Deze volkse behoefte aan rouw manifesteert zich in talloze lokale initiatieven, en het zich openlijk en massaal laten zien bij een massale rouwstoet van Eindhoven naar Hilversum. Het zonnige weer zat ook mee natuurlijk. “Het geeft een gevoel van saamhorigheid,” zegt rouwdeskundige Gertie Mooren (www.omroepbrabant.nl, ref 77). Het is opmerkelijk hoe een ramp als deze kan functioneren als middel tot het scheppen van saamhorigheid en nationale eenheid. Dat laatste begrip, ‘nationale eenheid’, werd herhaaldelijk genoemd door verschillende hoogwaardigheidsbekleders.

‘Gevoel van saamhorigheid mogelijk verlengd,’ was de kop van de Satirische website De Speld (www.speld.nl, ref 64). RTL Nieuws besteedde op 23 juli aandacht aan hoe Nederlanders de kerk bezoeken naar aanleiding van de vliegcrash. “Nederland heeft behoefte aan saamhorigheid,” zo luidt de kop boven het fragment op de website (www.rtlnieuws.nl, ref 83). Diverse reacties op internet haalden het begrip saamhorigheid aan, en niet louter op positieve manier. De reactie links, afkomstig van de website van gratis treinkrant Spits, laat juist een kritisch geluid horen en spreekt van “het opdringen van een gevoel van saamhorigheid” en het “wij tegen zij”, als reactie op het artikel ‘Morgen dag van nationale rouw’ (www.spits.nl, ref 84). Een tweet naar aanleiding van een artikel in het Algemeen Dagblad genaamd ‘Waarom is er geen dag van nationale rouw afgekondigd?’ spreekt van saamhorigheid, dat refereert aan de Dag van Nationale Rouw, als tegenhanger van gezelligheid dat de twitteraar associeert met feesten. Op de publieke en op jongeren en jongvolwassenen gerichte radiozender Funx, sprak huisdichter Derek Otte op woensdag 23 juli voor de slachtoffers en nabestaanden met onder andere de volgende woorden: “Vandaag kijken we langs bloemenzeeën, condoleanceregisters en de vlaggen halfstok. Voorbij rouwbanden, politieke speeches en de zoveelste stille tocht. Vandaag is niemand religieus, etnisch of cultureel getint. Vandaag zijn we allemaal mensen, saamhorig en eensgezind.” (www.funx.nl, ref 68). Koning Willem Alexander zei naar aanleiding van de ramp: “In diepste nood, komt het aan op innerlijke kracht, compassie en onderlinge verbondenheid (Koning Willem-Alexander, 2014).” Premier Rutte sprak van nationale verbondenheid tijdens een persconferentie op zondag 20 juli (www.telegraaf.nl, ref 65). ‘Het verdriet zal voorsnog niet kleiner worden. Maar deze momenten, deze talloze tekenen van medeleven overal in het land, zetten er een besef van saamhorigheid en gevoelens van verbinding naast,’ was te lezen in een artikel op opinie en nieuwssite Het Goede Leven (www.hetgoedeleven.nl, ref 71).

Rally around the flag

Op nieuws- en opiniepagina ‘The Post’, verscheen op 23-07-2014 een artikel ‘Nationale Rouw?’ voorzien van de volgende ondertekst: ‘Hoe wrang ook, deze dag is politiek’ (www.thepostonline.nl, ref 87). ‘Dit gevoel van saamhorigheid is alleen te vinden in tijden van crisis,’ en ‘Sinds gisteren scharen wij ons als volk pal achter de leiders des land,’ schrijft Dieuwertje Kuijpers. Kuijpers spreekt van het *rally around the flag effect*, dat uitgaat van

de simpele aanname dat grote internationale gebeurtenissen een uniforme impact op de populariteit van een staatshoofd hebben van ongeveer een half jaar (Lee, 1977, p. 252). Oorlog en het gebruik van troepen zijn mogelijke middelen voor het teweegbrengen van dit effect (Lee, 1977, p. 252). Kuipers spreekt van een *'overheersende groeps Moraal'*, en stelt dat, als er burgerslachtoffers vallen, wij de waan van de dag vergeten; hoge werkloosheid, inflatie en *'hoe stom wij eigenlijk onze politici vinden'* (www.thepostonline.nl, ref 87). Een studie van Matthew A. Baum aangaande het rally around the flag fenomeen, geeft inzicht in hoe dit kan werken door een vergelijking te maken met Amerikaanse gebeurtenissen: de aanslagen op 11 september 2001. Minder dan twee weken voor de aanval legde een CBS peiling vast dat Bush de steun van 83% van de republikeinen, 26% van de democraten en 48% van de onafhankelijken genoot, terwijl, 2 dagen na de aanslagen, de republikeinse steun was gestegen naar 90% en de democratische steun naar 68% (Baum, 2002, p. 290). Tevens is er een vergelijking gemaakt tussen 9/11 en Pearl Harbor. De reden dat Roosevelt een veel kleinere rally genoot, was wegens zijn hoge populariteit voordat de aanval had plaatsgevonden (Baum, 2002, p. 290). Er is een vergelijking te trekken met Mark Rutte, wiens populariteit volgens een peiling van Maurice de Hond erg laag was op 11 mei 2014. 49% van de Nederlanders had weinig vertrouwen in de premier, 50% gaf aan dat het vertrouwen in Rutte gedaald was sinds de start van het kabinet VVD/PvdA in oktober 2012 en 66% ziet hem liever niet terugkomen als premier na de volgende verkiezingen (www.peil.nl, ref 81). Echter, op 27 juli 2014, 10 dagen na de vliegcrash, was het overgrote deel van de Nederlanders positief te noemen over het optreden van Mark Rutte (www.peil.nl, ref 81). 61% van de Nederlanders was positief en 22% vrij positief over het verlopen van de dag van Nationale Rouw. Op Nu.nl was te lezen dat 82% van de Nederlanders positief was over het optreden van de Nederlandse regering, op basis van de peiling van de Hond (www.nu.nl, ref 76). *'Nooit eerder heeft De Hond zulke positieve cijfers gemeten voor het optreden van Nederlandse bewindslieden'*, aldus de nieuwssite. Baum stelt dat er dus ruimte moet zijn voor een rally; een lage populariteit, die door een bepaalde gebeurtenis weer kan stijgen (Baum, 2002, p. 290). Dit was het geval bij Mark Rutte en de Nederlandse regering. Door de vliegcrash en bijbehorende media-aandacht leek het volk achter het handelen van de overheid te staan. Op 19 juli verscheen er een grote kop in de Telegraaf met als titel: *'MOORDENAARS'*, met een foto van enkele kopstukken van de pro-Russische separatisten. In de peiling van de Hond werd de vraag gesteld: *'Denkt u dat de regering van Rusland direct of indirect verantwoordelijk is voor het neerschieten?'*, waarop 78% *'Ja'* antwoordde (www.peil.nl, ref 82). Eveneens 78% dacht dat separatisten die het Oostelijk gedeelte van Oekraïne willen afscheiden het vliegtuig hebben neergeschoten (www.peil.nl, ref 82). Op 26 juli vertrok, op plotselinge oproep, een team van 40 onbewapende marechaussees naar Oekraïne en een politiemacht van 20 man (www.nu.nl, ref 75). Op de blog van Steven Brown, Nederlands auteur en zakenman, verscheen op 25 juli, een dag voor het vertrek van de Nederlanders, een artikel genaamd: *'Mark Rutte bereikt zelfde populariteit als Hitler met valse roep om operatie'*, waarin hij een kritisch geluid liet horen over de missie in Oekraïne (www.stevenbrownsblog.wordpress.com, ref 85). De steun van de Nederlanders aan het ingrijpen tegen Rusland bleek hoog uit de peiling van Maurice de Hond; 60% was van mening dat er harder moet worden

[illegible]

De live Tv-uitzending op de publieke omroep van de ceremonie op de Dag van Nationale rouw op vliegbasis Eindhoven werd door ruim 2 miljoen mensen bekeken (www.trouw.nl, ref 89). Aan de ceremonie werd mondiaal aandacht besteed en CNN zond de aankomst tot en met het arriveren van de eerste doods-kisten in Hilversum live

uit. Opvallend was de start van de ceremonie gelijkenissen vertoonde met de openingsscène van *Triumph des Willens*. De uitzending begon met een shot van een Nederlands militair vliegtuig, gevolgd door een Australisch militair vliegtuig. Na het landen van de toestellen verschenen de kistdragers in militaire kleding. Het beeld vanuit de lucht, waarbij een brug vol mensen werd gefilmd, kwam sterk overeen met de brug waarover militairen paradeerden in de Nazi-film. De laatste shots laten zien hoe, in 1934, militairen door een straat liepen en in 2014 de lijkwagens over de snelweg reden.

Via sociale media Twitter en Facebook verschenen diverse foto's van hoe Nederlanders massaal 1 minuut stilte in acht namen (www.elsevier.nl, ref 67), op zwembaden, zee en openbare ruimten zoals de snelweg. De liturgie der stilte lijkt zich opnieuw te manifesteren als een heiligdom voor de Nederlandse burger. Door de collective effervescence die is ontstaan door de ramp en op de Nationale Dag van Rouw, is het mechanisme te zien van acute emoties die worden getransformeerd tot een gevoel van saamhorigheid en verbondenheid, maar ook eensgezindheid ten opzichte van de regering. Niet alleen voelt men verbondenheid met de slachtoffers; Nederland staat eensgezind achter de besluiten die vanuit de politiek worden gemaakt ten opzichte van de situatie in Oekraïne. Deze eensgezindheid is te zien tijdens de live uitzending van de stilteceremonie en het vervoer van de lichamen van Eindhoven naar Hilversum. Mensen bezochten spontaan locaties die op de route lagen van de rouwstoet en er werd massaal geparticipeerd in het houden van 1 minuut stilte en diverse foto's van stille Nederlanders werden via sociale media verspreid.

4. Resultaten & analyse

4.1. Resultaten

“Waar dacht u aan tijdens de 2 minuten stilte?”

Het veldonderzoek heeft 253 respondenten opgeleverd van allerlei leeftijden en achtergronden. Het onderzoek is aanvankelijk opgesplitst in 2 delen: *online* en *offline* enquêtes. De online enquêtes zijn opgemaakt met behulp van thesistools en verspreid per mail en Facebook. De online benadering van de respondenten is gebeurd in een aantal groepen: dispuut Equilibre, jongerenwerk, studievereniging Media Vita, Defensie, docenten Religie en Ritueel en een open enquête die vrij ingevuld en verspreid is via Facebook. De offline enquêtes zijn papieren vragenlijsten die op verschillende locaties zijn verspreid, door de personen die mij hebben geholpen. Zelf heb ik enkele papieren vragenlijsten afgenomen op de Dam in Amsterdam en filmopnamen gemaakt. De betreffende locaties zijn: herdenkingsbijeenkomst Oisterwijk, KCC Rabobank, Basiq Dental (bedrijf), restaurant Más Tapas, Defensie, de Dam, Dankers Cases (bedrijf), herdenking Heikesekerk, burens ouderlijk huis en het kerkkoor Winterswijk.

Online	Aantal	Datum link gedeeld
Facebook Open	97	4 mei 2014
Jongeren	3	4 mei 2014
Studentenvereniging	7	4 mei 2014
Defensie Online	16	5 mei 2014
Media Vita	5	4 mei 2014
Docenten RR	6	4 mei 2014
Kinderen (via docenten RR)	1	4 mei 2014
<i>Totaal</i>	<i>135</i>	

Offline	Aantal	Datum formulieren verspreid
Ouderen Herdenking Oisterwijk	7	4 mei 2014

KCC Rabobank Tilburg	45	5 mei 2014
Basiq Dental Oisterwijk	12	5 mei 2014
Restaurant Más Tapas Tilburg	4	4 mei 2014
Defensie basis Oirschot	12	6 mei 2014
De Dam Amsterdam	6	4 mei 2014
Dankers Cases	6	5 mei 2014
Heikesekerk Tilburg	17	4 mei 2014
Buren ouderlijk huis Oisterwijk	4	4 mei 2014
Kerkkoor Winterswijk	4	4 mei 2014
<i>Totaal</i>	<i>117</i>	

Totaal: **252**

Codering: eerste fase

De 1^e fase van de codering is het labelen van de antwoorden op categorie en op locatie. Per antwoord kunnen er meerdere categorieën zijn. De antwoorden die niet onder een categorie te plaatsen waren, zijn ondergebracht bij *overig*.

<i>Categorie</i>	<i>Aantal</i>
Verbondenheid/saamhorigheid	3
Familie / vrienden die oorlog hebben meegemaakt	37
Overledenen/slachtoffers WO	61
Verbeelding WOII	12
Vrijheid	31
Bewustwording, waarschuwing toekomst	19
Slachtoffers oorlog, rampen, geweld, terrorisme	40

Joden	4
God/religie	7
Omgeving	15
Afghanistan/uitzending oorlogsgebied	13
Dierbare overledenen (non WOII)	11
Damschreeuwer	1
Overig	24
<i>Totaal aantal gedachten*</i>	<i>278</i>

* Gedachten: respondenten kunnen meerdere gedachten hebben tijdens de 2 minuten stilte. De interviews op de Dam zijn ook meegenomen.

Locatie	Online	Offline	Online & Offline
Herdenking (+kerk)**	9	30	39
Thuis	103	59	162
Buiten	1	1	2
Horeca	3	9	12
Onderweg	4	5	9
Kerk	2	-	2
Buitenland	2	2	4
Op bezoek	9	2	11
Anders***	6	5	11
<i>Totaal aantal</i>	<i>139</i>	<i>113</i>	<i>252</i>

** Sommige herdenkingsceremonies vinden (deels) plaats in de kerk. De interviews op de Dam zijn ook meegenomen.

*** In sommige gevallen is er niets ingevuld of alleen e woonplaats i.p.v. een fysieke locatie

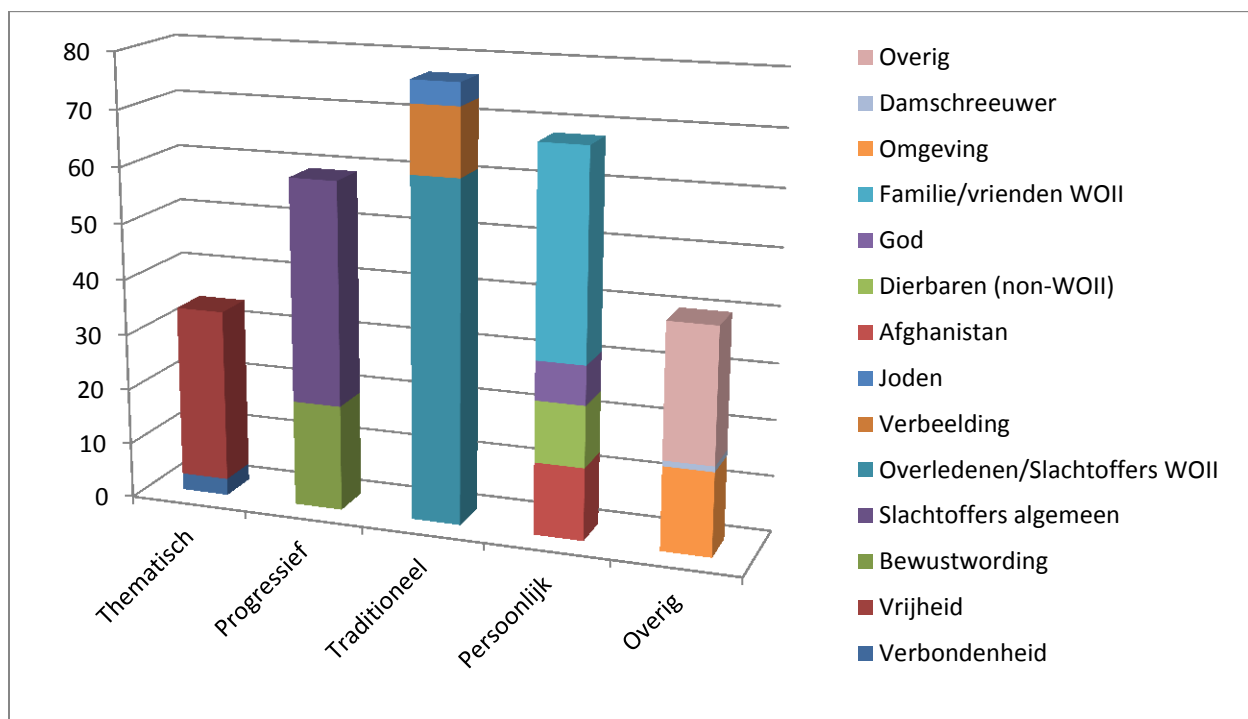

Codering: tweede fase

De tweede codering is een verdeling van de categorieën verkregen in de eerste coderingsfase over een viertal typen: (1) *ideologisch*, (2) *progressief*, (3) *traditioneel* en (4) *persoonlijk*. De categorieën uit de eerste codering zijn verdeeld over deze categorieën en de restcategorie overig.

<i>Type</i>	<i>Categorieën</i>	<i>Aantal</i>
Thematisch	Vrijheid, verbondenheid	34
Progressief	Bewustwording, slachtoffers algemeen	59
Traditioneel	Overledenen/slachtoffers WOII, verbeelding, Joden	77
Persoonlijk	Afghanistan, Dierbaren (non-WOII), God, Fam/vrienden WOII	68
Overig	Omgeving, Damschreeuwer, Overig	40
<i>Totaal</i>		<i>278</i>

In onderstaande grafiek staan de gedachtentypen. Per type staat omvang van de categorieën op kleur.

4.2. Data-analyse

Type-gebaseerde analyse

Voor het analyseren van de data heb ik vier typen gedachten als uitgangspunt genomen. De typen overlappen elkaar op sommige punten: vrijheid is ook veelal in de progressieve antwoorden terug te vinden en het herdenken van oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog gaat ook weleens samen met hun vechten voor onze vrijheid. De traditionele gedachten gaan vaak samen met persoonlijke herinneringen aan familieleden of vrienden die in de oorlog zijn omgekomen.

Thematisch

Het thematische type omvat de *vrijheids- en verbondenheidsgedachten* gerelateerd aan het jaarthema 'vrijheid' en *saamhorigheid*. Met 34 geregistreerde gedachten is dit de kleinste post, maar wel met de kanttekening dat vrijheid als categorie op de vierde plek staat. Vrijheid is het hoofdthema van zowel 2013 als 2014, dat duidelijk is terug te zien in de gedachten van de respondenten. Een 16-jarig meisje dacht *'aan hoe raar het concept vrijheid deze tijd wel niet is. Hoe vanzelfsprekend wij het eigenlijk beschouwen maar hoe het dat eigenlijk niet is'*. Een 21-jarige vrouw die in de kerk herdacht, schreef: *'ik stond bewust stil bij allerlei mensen die in welke context dan ook een bijdrage leveren of hebben geleverd aan de vrijheid waarin ik mag leven. Later werd ik afgeleid door een luidruchtige voorbijganger en dwaalden mijn gedachten af naar de uitvoering'*. De gedachten van een 64-jarige vrouw bij het Oisterwijkse oorlogsmonument relateerden zowel aan het thema als aan het progressieve spectrum: *'4 mei viering grijpt me altijd erg aan, het feit dat er zoveel mensen gesneuveld zijn voor onze huidige vrijheid. De vrijheid om te mogen zeggen, denken en maken wat je zelf wilt. Waarom kan er geen wereld zijn zonder oorlog?'* Terwijl saamhorigheid wel onderdeel is van de presentatie van het jaarthema, komt het slechts drie keer terug. Theoretisch gezien is dit te onderbouwen; de gedachten en korte termijnnemoties die binnen de transcendente fase plaatsvinden worden pas in de transformatieve fase omgezet in een langdurig gevoel van saamhorigheid. Het zou kunnen dat er bij deze mensen een vervroegde transformatie heeft plaatsgevonden of dat deze gedachten nog zijn blijven hangen uit een eerdere transformatie. Een 49-jarige respondent schreef: *'ik wenste dat de saamhorigheid van dat moment, een heel land dat uit respect stil kan zijn, ook in het dagelijks leven wat meer aanwezig was'*. Begrippen als tolerantie en wederkerigheid werden door geen enkele respondent genoemd.

Progressief

Het progressieve spectrum komt op de derde plaats met 59 gedachten en correspondeert met 2 categorieën: *bewustwording en waarschuwing voor de toekomst* en *slachtoffers van oorlogen, rampen, geweld en terrorisme in algemene zin*. Deze gedachten wijken af van de traditionele essentie van het ritueel zoals in het officiële memorandum staat beschreven, dat zich richt op Nederlandse oorlogsslachtoffers sinds de Tweede Wereldoorlog

(www.4en5mei.nl, ref 61). In plaats van zich te beperken tot Nederlandse oorlogsslachtoffers, bevatten 40 gedachten slachtoffers in de algemene zin. *'Ik sta stil bij wat vele mensen hebben doorgemaakt tijdens de 2^e wereldoorlog. Met name denk ik ook aan de nabestaanden van de oorlogsslachtoffers in het algemeen,'* schrijft een vrouw van 53 bij de Oisterwijkse herdenking. Een 29-jarige Rabobankcollega trekt het nog breder: *'ik dacht aan al die mensen die dierbaren hebben verloren. Niet alleen in de oorlog maar in het algemeen,'* en een 28-jarige collega dacht aan de *'oorlogsslachtoffers in het algemeen'*. 19 gedachten slaan een brug tussen het verleden, het heden en de toekomst. Het betrekken van het verleden op het heden en/of te hanteren als les voor de toekomst, is eveneens een progressieve en pragmatische benadering die nauw verbonden is met het vrijheidsideaal. Een wezenlijk verschil is dat zij de focus niet leggen op een bepaald ideaal, maar juist een bewustwording creëren door middel van (collectieve) oorlogsherinneringen, de les van het verleden, de zorgen over hedendaagse conflicten en de toekomst. Men verwijst naar hedendaagse oorlogen en twee respondenten vermelden specifiek de Palestijnen. Aan de Joden wordt overigens 4 keer gerefereerd. Een 26-jarige vrouw die een online enquête invulde schreef: *'Aan alle ellende op de wereld, zowel wat is geweest (vb de 2de Wereldoorlog) als die tot op de dag van vandaag nog gaande zijn (burgeroorlogen Palestina, Syrië etc). Te triest voor woorden dat er op deze manier nog mensen moeten gaan, dat mensen ook beperkt worden in hun vrijheid. Het lijkt wel alsof de mens niet leert van het verleden. Spijtig..... Vrijheid zou een ieder recht op moeten hebben, maar blijkt keer op keer een illusie. Ik leef vandaag mee met anderen die het zwaar hebben of hadden en Renier meer zijn... Het minste wat je kunt doen....hopelijk doet de volgende generatie het beter.'* De gedachten van een 16-jarig meisje op het Domplein in Utrecht waren sterk verbonden met het huidige politieke klimaat en recente uitspraken van PVV-politicus Geert Wilders: *'ik dacht aan de 6 miljoen joden die zijn opgeruimd en hoe weinig we hier eigenlijk van hebben geleerd. We herdenken de doden elk jaar maar we hebben er niet veel van geleerd: nog steeds zijn we in staat een bevolkingsgroep te haten en worden er uitspraken gedaan als "Minder of meer Marokkanen?"*".

Traditioneel

Met 77 gedachten is de traditionele post de grootste en behelst de grootste categorie *het herdenken van oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog* met 61 gedachten, *de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog* met 12 gedachten en *het herdenken van Joden* met 4 gedachten. Het blijkt dat de meeste gedachten toch binnen het traditionele spectrum van de herdenking vallen dat aansluit op het memorandum. Een 54-jarige vrouw schreef: *'aan alle verhalen die de afgelopen periode weer verteld worden over WOII. De gruwelijke toestanden en de ontberingen die de mensen hebben meegemaakt tijdens de oorlog. Mijn bezoek (onlangs) aan he Anne Frankhuis'.* Twee docenten van de TiU faculteit geesteswetenschappen gebruikten hun verbeelding: *'Aan mijn opa die de oorlog heeft meegemaakt en verzetsstrijder is geweest. Ik probeerde beelden voor me te halen van concentratiekampen en gaskamers en hoe vreselijk dat moet zijn (geweest). En verder dwaalden mijn gedachten ook wel af'* en *'2 beelden kwamen in me op: (1)een documentaire op Discovery die ik toevallig op de sportschool zag, over lampekappen die in de Nazitijd van menselijke (Joodse) huid gemaakt zouden zijn, en (2)een veertienjarige*

meisje, Dita Kraus, dat in Auschwitz-Birkenau, blok 31, begin 1944, terwijl de ovens volop brandden, de gevaarlijke taak had boeken (!) uit te lenen aan kinderen of leerkrachten. Ze verborg de uit elkaar vallende boeken onder haar jurk, zie Antonio Iturbe, 'De bibliothecaresse van Auschwitz'. Mijn eigen gedachten ontleenden zich eveneens aan de verbeeldingskracht, aangezien ik me de Dam in oorlogstijd voorstelde en fantaseerden over wat zich allemaal in de gebouwen om me heen zou hebben afgespeeld. Een 80-jarige vrouw dacht aan de oorlogsslachtoffers en verwees daarbij ook naar de Holocaust: *'aan al de jonge mensen die opgeofferd werden aan de waanzin van Hitler en trawanten en Mussolini. Aan de liquidatie van zoveel miljoenen Joden e.a. in vernietigingskampen'.* De gedachten van een 25 jarige relateerden aan zowel het traditionele als het persoonlijke: *'de doden door oorlogen door de hele wereld, ongeacht welke oorlog. Uiteraard ook degene die ons ontvallen afgelopen jaar in familiale kring'.*

Persoonlijk

De persoonlijke gedachten is het tweede grootste type en omvat een viertal categorieën: *de uitzending naar Afghanistan, dierbaren (non-WOII), God, familie en vrienden tijdens WOII.* Ik heb een aantal mensen van Defensie laten enquêteren, die grotendeels naar de uitzending in Afghanistan verwezen en voornamelijk naar overleden collega's. Deze mensen kiezen er voor om de 2 minuten stilte in te vullen met persoonlijke herinneringen aan een recente oorlog, in plaats van de Tweede Wereldoorlog. Er zijn ook persoonlijke gedachten van rouw die niet gerelateerd zijn aan de Tweede Wereldoorlog. Een vrouwelijke collega dacht aan haar kinderen die recentelijk hun vader hadden verloren. Een 56-jarige vrouw schreef: *ik dacht aan de gevallen, mijn ouders die die verschrikkelijke oorlog meemaakten, aan mijn lieve man, en andere dierbaren die overleden zijn,* en trok daarmee de oorlogsherinneringen gerelateerd aan haar ouders door naar haar man en andere overledenen. Een 21-jarige vrouw op de Dam schreef: *Aan bekenden die te jong gestorven zijn (niet oorlog gerelateerd) en aan 2 (studie)vrienden die uit Iran en Bosnië gevlucht zijn. Het denken aan God en het bidden kwam voornamelijk voor bij deelnemers aan de herdenking in de Heikesekerk in Tilburg. 'Ik denk aan de tijdloosheid van oorlogen, rampen, elkaar naar het leven staan. Het grote verdriet en leed, door mensen aangedaan zoals de Joodse medemensen. Maar iedereen die niet gerespecteerd wordt in ras, afkomst, geloofsovertuiging, man of vrouw. Vrede zou een recht voor iedereen moeten zijn, hier en in ons land maar ook ver weg. Daarvoor wil ik bidden tot onze Schepper God. Help ons te blijven geloven en vertrouwen,'* schreef een 71-jarige vrouw. Een man die op dezelfde herdenking aanwezig was schreef: *'ik denk aan mensen die door geweld zijn overleden dat ze opgenomen worden in de koninkrijk van God, dat ze mogen rusten in vrede, en bad het onze vader, weesgegroet, eer aan de vader de zoon en de h. geest amen'.* Het denken aan omgekomen familieleden, kennissen en vrienden brengt oorlogsherinneringen richting het persoonlijke gedachtenspectrum. Een 56-jarige respondent schreef: *'aan mijn familie die zowel in Indonesië als in Sobibor in Polen zijn omgekomen'.*

Locatie-gebaseerde analyse

Tv-kijkers	Thuis	15
Herdenking	Herdenking, kerk	41
Buitenshuis	Buiten, Horeca, Onderweg, Buitenland, Op bezoek	38
<i>Totaal</i>		<i>95</i>

Van de 162 respondenten die thuis zaten, blijven er slechts 15 over die expliciet aangaven TV te kijken. De kans is aannemelijk dat een groter aantal respondenten TV keek. Zoals in het theoretisch conceptueel kader beschreven, keken er 3,6 miljoen mensen naar de live-uitzending op de NOS. De herdenking betreft zowel de mensen op de Dam als zij die op lokale herdenkingen aanwezig waren. Hierbij inbegrepen zitten drie korte interviews op die ik op camera heb vastgelegd.

Tv-kijkers

Er waren slechts drie gedachten die wezen naar verbondenheid en twee vonden plaats voor de televisie. 2 respondenten, een vrouw van 77 en een man van 88, schreven over hun verbondenheid met de slachtoffers. *'Ik voelde mij verbonden met de talloze mensen die wij herdachten; anonieme verbondenheid, tot in de dood, 70 jaar geleden,'* schreef de 86 jarige man en de 77-jarige vrouw schreef: *'ik was ontroerd en voelde mij verbonden met hun. Door geheeld de aandacht voor de velen slachtoffers deelde ik het verdriet voor de nabestaande'.* Een 20-jarige vrouw schreef: (...) *'na een tijdje dwalen mijn gedachten af, en ben ik naar de mensen op de televisie gaan kijken. Hun emotie doet me veel en maakt dat ik me weer ga concentreren op de mensen die in oorlogssituaties hun leven hebben verloren. Ik heb ook kort gedacht aan mensen die ik in mijn omgeving heb verloren,'* en verwees hiermee naar de invloed emotie die op televisie was te zien. Een 50-jarige vrouw beschreef de 2 minuten stilte als *'heel emotioneel'.* Een 55-jarige man schreef: *'We keken (TV) naar de herdenking op de Dam en vonden het weer een emotionele bijeenkomst. Zelf dacht ik aan mijn grootouders die afgevoerd en vermoord zijn. Het is goed dat dit evenement nog plaatsvindt'.* Een 20-jarige vrouw omschreef het moment dat de hele mensenmassa stil is als *'best een heftig moment'.* Een enkeling dacht, naast de slachtoffers van de Tweede wereldoorlog, *'of er nog geschreeuwd zou worden tijdens de 2 minuten stilte,'* waarin zij refereert aan de Damschreeuwer.

Herdenking

Emotie lijkt een stuk minder terug te komen in de gedachten van fysieke deelnemers van een herdenking. Er is slechts één respondent die voor de camera aangaf "behoorlijk emotioneel" te worden als hij denkt aan het grote verdriet binnen zijn familie vanwege de oorlog. De gedachten variëren en zijn vallen zowel als persoonlijk,

traditioneel, thematisch en progressief te typeren. Een 26-jarige vrouw schreef: *‘Al vanaf kinds af aan ga ik ieder jaar naar de dodenherdenking en dat is dan ook iets wat ik me beseft: dat dat voor mij normaal is om te gaan en dat meer mensen dat zouden moeten doen. Ook beseft ik me op dat moment maar weer hoeveel geluk we hebben, dat we al die vrijheid hebben: ook in vergelijking met andere landen of culturen, omdat er natuurlijk nog zoveel landen zijn waar bijvoorbeeld vrouwen en mannen niet gelijk behandeld worden of ander soort problemen zijn. Zulk soort dingen houden me dan langer bezig dan die 2 min stilte’.* Een bijzondere gedachtegang was die van een PhD-studente die de herdenking op de Dam had bijgewoond en voor de camera de volgende woorden sprak: *“Ik, uh, dacht tijdens de twee minuten stilte eigenlijk vooral aan: waar moet ik nu aan denken tijdens de 2 minuten stilte? En ik merk op momenten dat ik dan een beetje afdwaal naar dingen die er om me heen gebeuren dat ik denk "nee" ik moet even aan de Tweede Wereldoorlog denken en aan slachtoffers dan ga ik in mijn hoofd umm aan bepaalde films of beelden denken die ik ken of aan verhalen die ik heb gehoord en soms dwaal ik weer af omdat ik iets zie, of zie gebeuren op het scherm offe eigenlijk merk dat altijd tijdens de 2 minuten stilte heel erg bewust ben van waar ik aan het denken ben: ik moet nu heel erg aan de Tweede Wereldoorlog denken. Maar dat gebeurt dan ook. Dat was het!”*

Buitenshuis

Onder de respondenten bevonden zich 38 mensen die niet thuis waren maar ook niet op een herdenking; onderweg, op bezoek, op reis of bezig met recreatie. 11 van de 38 respondenten heeft de 2 minuten stilte niet in acht genomen, vanwege omstandigheden, vergeten of zonder vermelde reden. Een 33-jarige automobilist parkeerde daarentegen zijn auto op de parkeerplaats zodat hij om 20:00 stil kon zijn. Een respondent die zich in een restaurant bevond ergerde zich aan andere gasten: *‘respect voor de strijders en nabestaande en heb mijn eigen geërgerd voor de tafel naast ons die gewoon doorpraten.’* Een 53-jarige respondent ervoer echter het volgende: *‘De twee minuten stilte werden echt in acht genomen. Restaurant was helemaal vol, iedereen was muisstil. Ik voelde respect, dacht eigenlijk nergens bijzonders aan maar voelde emotie.’* Een bioscoopganger schreef het volgende: *‘Ik dacht aan de mensen die zich hebben ingezet om anderen te helpen en de vele slachtoffers. Ik dacht ook aan of iedereen in de bioscoopzaal echt heel de tijd stil zouden zijn (de film werd even stilgezet om 8 uur).’* Een 49-jarige man irriteerde zich aan geluiden van rijdende auto’s en mensen.

5. Conclusie & Discussie

5.1. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt de centrale vraag beantwoord en gereflecteerd op de deelvragen. Ik heb onderzocht wat er gebeurt tijdens de 2 minuten stilte op 4 mei als 'gedachten' en 'stilte' samenkomen en een kritische onderzoeksvraag gesteld of de dodenherdenking een mechanisme is om de samenleving in stand te houden.

Beantwoording centrale vraag

Tijdens de twee minuten stilte vindt er een sociaal en politiek geconstrueerde gedachtestroom plaats, een beleving van emoties en een gevoel van civiele sacraliteit onder de deelnemers, dat door totaalzwijgen wordt gefaciliteerd. De gedachtestroom is een construct dat bestaat uit de volgende drie elementen: collectieve herinnering en nationale ideologie, maar ook persoonlijke herinneringen. De collectieve herinnering is een sociaal geconstrueerd verhaal van de Nederlandse geschiedenis ten tijde van de Tweede Wereldoorlog waarover nationale consensus is bereikt. De nationale ideologie is een politiek construct dat de gedachtestroom beïnvloedt, zowel in traditionele zin als gebonden aan de tijdsgeschiedenis. Empirisch onderzoek wijst uit dat de gedachten van respondenten grotendeels hun invulling ontleenen aan wat de overheid propageert. Media speelt een cruciale rol tijdens de 2 minuten stilte. Het gebruik van camerabeelden en TV verlengt de momentane stille plek op de Dam en de bijbehorende 'common mood' naar de huiskamer en werkt als een emotionele katalysator door emotie vast te leggen en te reproduceren. Tot slot wordt het ritueel als heilig beschouwd en leidt het verstoren van de stilte tot conflict.

Beantwoording deelvragen

D1: wat is de invloed van de overheid op de gedachten van de deelnemers?

De overheid is verantwoordelijk voor de constructie van een nationale ideologie die de gedachten van de deelnemers beïnvloedt. Het typeert de invulling van het jaarthema dat zij een brug vormt tussen de collectieve herinnering, als set zingevende, ideologische, betekenisvolle en mythische herinneringen, en het hedendaagse politieke klimaat. Men wordt niet alleen van de waarde van het vrijheidsconstruct overtuigd, maar ook hoe dit gehandhaafd kan blijven, namelijk door *tolerantie* ofwel, zoals Hirsch Ballin schreef, *wederkerigheid*. Opvallend genoeg worden deze begrippen door geen enkele respondent genoemd, terwijl vrijheid wel in grote mate terugkomt bij de gedachten van respondenten. De oprichting van het Nationaal Comité 4 en 5 mei in de jaren tachtig, is een top-down kracht om de dodenherdenking te handhaven en het herinneren en vieren in de Nederlandse samenleving te verankeren. Hoeksteen van deze verankering is het officiële memorandum dat de

traditionele herdenkingszin belichaamt en invulling is van veruit de meeste respondenten. De invulling die door de overheid aan gedachten wordt gegeven komt zowel uit traditionele als idealistische hoek.

D2: wat is de invloed van locatie op de gedachten van de deelnemers?

Er is sprake van een gemêleerde gedachtestroom bij zowel de fysieke als niet-fysieke deelnemers van de herdenking zonder significante verschillen. Ten opzichte van de 3,6 miljoen Tv-kijkers zijn de mensen die fysiek de herdenking op de Dam of lokale herdenkingen bijwonen in de minderheid, dus de meest voorkomende locatie is de huiskamer. De manier waarop de herdenking op de Dam camera-technisch in beeld is gebracht is vergelijkbaar met de propaganda-film *Triumph des Willens* van Leni Riefenstahl, waarmee de grootsheid van de mensenmassa wordt weergegeven en onze nationale symbolen op gespiritualiseerde wijze in beeld worden gebracht. Men slaagt erin de momentane stille plek uit te breiden naar de huiskamer en de kijker te verbinden met het ritueel. Mensen zijn zich wel bewust van hun omgeving en afleiding kan verstorend werken en in de gedachten terugkomen. De preoccupatie met de omgeving kwam sterk terug bij de mensen die zich buitenshuis bevonden, zoals het restaurant of het verkeer en neigde naar een conflicterende situatie waardoor er gesproken zou kunnen worden van een grensgebied tussen het heilige en het profane.

D3: wat is de rol van emotie tijdens de 2 minuten stilte?

Emotie wordt door middel van de *common mood* aan elkaar uitgewisseld en de live-uitzending versterkt de emotionele verbinding tussen fysieke deelnemers op de Dam en de 3,6 miljoen Tv-kijkers. Omdat de camerafocus wordt gelegd op emotionele mensen, ziet men op televisie een selectief beeld dat op emotioneel vlak versterkend werkt: de Dam werkt als een emotionele katalysator. Acute emoties worden in later stadium getransformeerd in een langdurig gevoel van saamhorigheid door *collective effervescence*. Tijdens de stilte kan de emotie zich ook uiten in een woede ten opzichte van wat haar verstoort. Er is dus versterkende werking tussen sacraliteit en emotie; over de aantasting van iets dat men als heilig beschouwt mag men gerechtvaardigd boos zijn.

D4: hoe uit zich de heilige waarde van het ritueel bij de deelnemers?

Er zijn verschillende factoren die uiting geven aan de heilige waarde van het ritueel: de massale deelname van de Nederlanders aan de dodenherdenking en dat het verstoren van en/of het tornen aan het ritueel kan leiden tot conflicten op verschillende niveaus. Gereformeerde gemeenten die het ritueel willen verplaatsen wegens religieuze redenen zijn aan kritiek onderhevig. De beschouwing van het heilige is van het christendom verschoven naar de natiestaat. De Damschreeuwer ondergaat represailles en sociale buitensluiting. In openbare ruimten en horecagelegenheden ontstaat er een spanningsveld tussen deelnemers en niet-deelnemers.

Beantwoording kritische onderzoeksvraag

KO: is een civiel ritueel zoals de dodenherdenking een mechanisme om de samenleving in stand te houden?

Ja. Het is een nationale herdenking van oorlogsslachtoffers met een stilleritueel als kern, waarbij de overheid een ideologie weet te verspreiden door het verleden te betrekken op het heden. Er is sprake van een dualiteit:

1. Ideologie: De overheid bepaalt de invulling van de gedachten waardoor er een nationale ideologie wordt gecultiveerd ten opzichte van hedendaagse maatschappelijke vraagstukken met de collectieve herinnering ten opzichte van het Nederlandse oorlogsverleden als legitimatie.
2. Binding: Kortstondige emoties worden collectief getransformeerd tot een langdurig gevoel van saamhorigheid.

Zoals Rousseau stelt, is de dodenherdenking dus een vorm van sociaal cement (Linder, 1975, p. 399).

5.2. Discussie

Interpretatie aan de hand van 6 hypothetische stellingen

H1: de overheid appelleert aan de constructie van het oorlogsverleden op het gebied van Nederlandse ideologie

Juist. De herdenking is een periodiek instrument om de korte termijn gedachten om te zetten in een collectieve herinnering. Een belangrijk uitgangspunt is dat de collectieve herinnering aan het oorlogsverleden van Nederland een sociaal construct is en zich voortdurend ontwikkelt. Het is een verzameling herinneringen die breed gedragen zijn door de gemeenschap, die men betreft op het heden en die de samenleving maakt zoals ze is en de overheid spoort aan deze herinnering – in groepsverband – te bedrijven. Het overgrote deel van de respondenten herdenkt ‘oorlogsherinneringen’ terwijl bijna niemand de oorlog nog bewust heeft meegemaakt. Persoonlijke herinneringen die corresponderen met de collectieve herinneringen komen tijdens de Nationale Dodenherdenking tot uiting. De uiting van individuele herinneringen die niet aansluiten op het construct worden gemeden. Het traditionele gedachtetype is dominant, maar de ideologie is voortdurend in ontwikkeling en de overheid gebruikt een constructie van het oorlogsverleden ter ondersteuning daarvan. Het mes snijdt aan 2 kanten: zowel de collectieve herinnering als de nationale ideologie is construeerbaar en aanpasbaar. Herinneringen kunnen worden weggelaten of juist de nadruk krijgen om de nationale ideologie te dragen. De tijdsgeest bepaalt het overheidsbeleid.

H2: het gebruik van beelden speelt een sleutelrol en is bemiddelaar tussen de momentane stille plek op de Dam en de woonkamer door middel van TV

Juist. Veruit de meeste mensen nemen deel aan het ritueel dat op de TV wordt uitgezonden. De live uitzending breidt de momentane stille plek op de Dam uit tot in de woonkamers van het volk. 3,6 miljoen hebben in 2014 de uitzending gevolgd. Je zou kunnen stellen dat de organisatie van de live uitzending en hoe deze overkomt op de Tv-kijkers belangrijker is dan het bereiken van de fysieke aanwezigheid van het ritueel. De mensen die op de Dam staan vormen een menselijk decor van de massaliteit, dat vanuit allerlei hoeken op camera wordt vastgelegd. De camera is in staat de focus te leggen op emoties van de aanwezigen, zodat een selectief beeld wordt gepresenteerd aan de kijker. Tv-kijkers ervaren dit zelf als emotioneel, met het cruciale gevolg dat er een gevoel van saamhorigheid voortkomt uit 'common mood', die door de TV wordt gereproduceerd en waardoor er geen fysieke aanwezigheid nodig is om aansluiting te vinden.

H3: er is sprake van een ideologie die wordt verspreid door media en via educatie

Juist. Het Nationale Comité is verantwoordelijk voor de verankering van de dodenherdenking in de samenleving, maar gebruikt dit ritueel ook als verspreidingsmiddel voor een ideologische boodschap. Deze ideologie zou beschreven kunnen worden als een nationaal streven naar behoud van vrijheid, dat kan worden gerealiseerd door wederkerigheid en tolerantie. . *Wederkerigheid* wordt ook uitgelegd als wederkerigheid ten opzichte van andere EU-lidstaten. De verdiepende tekst van Ernst Hirsch Ballin, de toespraak van Jan Terlouw, de stiltespots met bekende Nederlanders, de fakkelcampagne, het aanschrijven van bedrijven en de voorlichting op scholen bevatten de boodschap die wordt verpakt in de slogan 'Vrijheid geef je door'. Het officiële memorandum dat op de website staat van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, bevat niet zozeer een ideologische boodschap maar legt wel de kern van de herdenking bloot, namelijk het herdenken van oorlogsslachtoffers. Deze kern raakt tot op de dag vandaag een gevoelige snaar bij de Nederlanders, die het ritueel als een vorm van civiele sacraliteit benaderen en jaarlijks de collectieve herinnering praktiseren.

H4: ideologie beïnvloedt de gedachten van de deelnemers

Juist. De traditionele gedachten die corresponderen met het officiële memorandum zijn dominant. De nationale ideologie is wel terug te vinden in de thematische gedachten, waarin men aan vrijheid, en in geringe mate aan verbondenheid denkt. De verspreiding van het vrijheidsconstruct als nationale ideologie heeft dus wel degelijk invloed op de gedachten van mensen.

H5: de 2 minuten stilte tijdens de dodenherdenking zijn een vorm van civiele sacraliteit

Juist. Er is een grote mate van heiligheid die aan het ritueel valt toe te dichten vanuit civiel religieus oogpunt. Nederlanders nemen massaal deel aan de 2 minuten stilte, het verstoren ervan leidt tot represailles en tornen aan de jaarlijkse datum is vragen naar conflicten en wordt als heiligschennis benaderd. 'Niemand komt aan onze stilte: óók God niet,' stond er op 19 augustus in *De Volkskrant* (Franz, 2014).

H6: emoties leiden tot saamhorigheid en nationale eenheid

Juist. De burger kent een sacrale waarde toe aan het stilteritueel, die voortkomt uit een bepaalde emotionele en verbondenheid met het ritueel en gedachten die corresponderen met de collectieve herinnering en een nationale identiteit. *Common mood* zorgt voor een versterking van emoties door onderlinge aanstekelijkheid. Media-aandacht en educatie zijn de hoofdmiddelen die top-down worden ingezet, terwijl de Nederlanders ook beschikken over collectieve, persoonlijke (individuele) herinneringen en emoties. Stilte als instrument geeft men de kans om collectief, in de vorm van zwijgen, deze emoties en gedachten de revue te laten passeren. De stilte creëert *collective effervescence*, ofwel 'emotionele groepsenergie', die ten grondslag ligt aan de transformatie van emoties van korte termijn naar lange termijn. Deze getransformeerde emotie is een langdurig gevoel van saamhorigheid. De MH17 vliegcrash liet een acute explosie zien van emoties en gedachten zien, die worden getransformeerd tot een gevoel van saamhorigheid: zowel bottom-up (spontane acties) als top-down (enorme media-aandacht).

Beperkingen van het onderzoek

Een kanttekening die ik bij het veldonderzoek maak, is dat de dodenherdenking in 2014 op een zondag viel. In het weekend hebben mensen een andere dagindeling dan op een doordeweekse dag, waardoor een diversiteit aan locaties om mensen te enquêteren waarschijnlijk beperkter is geweest. Tevens was het onmogelijk om op verschillende plaatsen tegelijk te zijn en was ik genooddaakt hulp in de schakelen van andere mensen, omdat het afnemen van de enquêtes tijdsgebonden was; het liefst zo kort mogelijk na de 2 minuten stilte. De 252 respondenten die ik heb ondervraagd bieden werkbaar kwalitatieve gegevens, maar er is waarschijnlijk een grotere respondentengroep nodig om de validiteit van een kwantitatieve dataset te waarborgen. Zoals aangegeven in de inleiding, is de waarde van de empirische resultaten bescheiden te noemen in termen van objectieve academische kwaliteitsindicatoren maar zijn ze wel waardevol geweest ten behoeve van het exploreren van het speciale thema. Uit de resultaten is geen informatie te verkrijgen inzake de transformatieve fase van het ritueel, terwijl dat wel onderdeel is van het gefaseerde model en slechts theoretisch onderbouwd is. Er ontbreekt dus empirisch bewijs dat de transformatie van kortstondige emoties naar een langdurig gevoel van saamhorigheid van toepassing is op de dodenherdenking. Er is wel data uit het jaarlijkse 'Nationaal Vrijheidsonderzoek' te verkrijgen over emoties tijdens de 2 minuten stilte, maar dit zijn voornamelijk alleen kortstondige emoties.

Aanbevelingen en vervolgonderzoek

De vraag 'waar dacht u aan tijdens de 2 minuten stilte?' zou volgend jaar opnieuw gevraagd moeten worden zodat er ook resultaten van de dodenherdenking op een doordeweekse dag worden verkregen. Vervolgens zou deze vraag structureel gesteld moeten worden als peiling (of bijvoorbeeld iedere 5 jaar), om te constateren of de gedachten meebewegen met de ideologie en het actuele politieke klimaat. Er zou ook verder onderzoek gedaan kunnen worden naar de langdurige effecten van de dodenherdenking, aangezien dat puur theoretisch is onderbouwd en er geen veldonderzoek naar is gedaan.

6. Bibliografie

1. Agostinho, D., Antz, E., & Ferreira, C. (Eds.). (2012). *Panic and Mourning: The Cultural Work of Trauma* (Vol. 1). Walter de Gruyter.
2. Assmann, A. (2006). Memory, individual and collective. *The Oxford handbook of contextual political analysis*, 210-24.
3. Assmann, J. (2011). *Communicative and cultural memory* (pp. 15-27). Springer Netherlands.
4. Bakhtin, M. M. (1981). The dialogical imagination: Four essays by MM Bakhtin. *Trans. Caryl Emerson and Michael Holquist. Ed. Michael Holquist. Austin: UT Press.*
5. Baum, M. A. (2002). The Constituent Foundations of the Rally-Round-the-Flag Phenomenon. *International Studies Quarterly*, 46(2), 263-298.
6. Bruneau, T. J. (1973). Communicative silences: Forms and functions. *Journal of Communication*, 23(1), 17-46.
7. Carbaugh, D. (Ed.). (2013). *Cultural communication and intercultural contact*. Routledge.
8. Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton university press.
9. Crane, S. A. (1997). Writing the individual back into collective memory. *The American Historical Review*, 1372-1385.
10. Crook, T. (2010). Civil religion and the history of democratic modernity: probing the limits of the sacred and the secular. *Religion Compass*, 4(6), 376-387.
11. Duindam, D. (2012). Stage, Performance, Media Event: the National Commemoration of the Second World War in the Netherlands. *Panic and Mourning: The Cultural Work of Trauma*, 1, 247.
12. Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane* (Vol. 11). London: Harcourt Brace Jovanovich.
13. Franz, S. (2014). Stilte is heilig voor de Nederlander. *Het Parool*, p. 30
14. Franz, S. (2014). Niemand ontkomt aan stilte, God inclusief. *De Volkskrant*, p. 28
15. Ganzevoort, R. R. (2004). Receptivity and the nature of religion. *Journal of empirical theology*, 17(1), 115-125
16. Ghorashi, H. (2006). Paradoxen van culturele erkenning. *Managen van Diversiteit in Nieuw Nederland*.
17. van Ginkel, R. J. (2004). Gezocht: identiteit. *Socialisme en Democratie*, 61(1/2).
18. Glenn, C. (2004). *Unspoken: A rhetoric of silence*. SIU Press.
19. Greenberg, J., & Edwards, M. S. (Eds.). (2009). *Voice and silence in organizations*. Emerald Group Publishing.
20. Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.
21. Hinton, D. B. (2000). *The Films of Leni Riefenstahl* (No. 74). Rowman & Littlefield.
22. Hirst, W., & Manier, D. (2008). Towards a psychology of collective memory. *Memory*, 16(3), 183-200.
23. Huckin, T. (2002). Textual silence and the discourse of homelessness. *Discourse & Society*, 13(3), 347-372.

24. Johannessen, R. L. (1974). The functions of silence: A plea for communication research. *Western Journal of Communication (includes Communication Reports)*, 38(1), 25-35.
25. Jonker, E. (1996). De betrekkelijkheid van het moderne historisch besef. *BMGN-Low Countries Historical Review*, 111(1), 30-46.
26. Kelman, K. (2003). Propaganda as Vision: Triumph of the Will." *Logos: A Journal of Modern Society and Culture*, 2(4), 58-64.
27. Kenny, C. (2011). *The Power of Silence: Silent Communication in Daily Life*. Karnac Books.
28. Kurzon, D. (1992). When silence may mean power. *Journal of Pragmatics*, 18(1), 92-95.
29. Kurzon, D. (2007). Towards a typology of silence. *Journal of Pragmatics*, 39(10), 1673-1688.
30. Lagrou, P. (2003). The politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945–1965. *European review*, 11(04), 527-549.
31. Lee, J. R. (1977). Rallying around the flag: Foreign policy events and presidential popularity. *Presidential Studies Quarterly*, 7(4), 252-256.
32. Linder, R. D. (1975). Civil religion in historical perspective: the reality that underlies the concept. *J. Church & St.*, 17, 399.
33. Loiperdinger, M., bert, D. (1988). Leni Riefenstahl, the SA, and the Nazi Party Rally Films, Nuremberg 1933–1934: 'Sieg des Glaubens' and 'Triumph des Willens'. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 8(1), 3-38.
34. Margry, P. J. (2006). Stille omgang als civil religion: een manifestatie van Nederlandse identiteit. *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse stille omgang*, 41-84.
35. Nagao, G. M. (1991). *Mādhyamika and Yogācāra: A Study of Mahāyāna Philosophies: Collected Papers of GM Nagao*. SUNY Press.
36. Nasr, R. (2012). *Mijn nieuwe vaderland*. Bezige Bij bv, Uitgeverij De.
37. Gehl, P. F. (1987). Competens Silentium: Varieties of Monastic Silence in the Medieval West. *Viator*, 18(1), 125-160.
38. Szuchewycz, B. (1997). Silence in ritual communication1. *Silence: Interdisciplinary Perspectives*, 10, 239.
39. Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of sociology*, 105-140.
40. Phillips, D. (1994). The functions of silence within the context of teacher training. *ELT Journal*, 48(3), 266-271.
41. Reijt, M. van den. (2010). *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*. Bakker.
42. Riefenstahl, L. (Director). (1934). *Triumph des Willens*, Germany: Universum Film AG.
43. Roberts, D. E. (1999). Paradox of Silence: Some Questions about Silence as Resistance, The. *U. Mich. JL Reform*, 33, 343.

44. Rousseau, J. J. (1960). Of Civil Religion. *Social Contract*.
45. Smith, A. D. (2013). *Nationalism*. John Wiley & Sons.
46. Tolle, E. (2003). *Stillness speaks*. New World Library.
47. Tolle, E. (2004). *The power of now*. New World Library.
48. Turner, V. (1969). Liminality and communitas. *The ritual process: Structure and anti-structure*, 94-130.
49. Urry, J. (1995). *Consuming places*. Psychology Press.
50. Winter, J. (2000). The generation of memory: reflections on the “memory boom” in contemporary historical studies. *Bulletin of the German Historical Institute*, 27(3), 69.
51. Winter, J., & Sivan, E. (Eds.). (2000). *War and remembrance in the twentieth century* (Vol. 5). Cambridge University Press.
52. Winter, J. (2010). The performance of the past: memory, history, identity. in *arin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter, eds. Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam UP, 11-23.
53. Wong, J., & Cam, O. S. B. (2005). The Jesus prayer and inner stillness. *Religion East and West*, 5, 85-97.
54. Zarecka, I. I. (1994). *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. Transaction Publishers.

Internet

55. 4 en 5 mei comité: En broederschap?:
http://www.4en5mei.nl/documenten/4%20mei/4_mei_voordracht_jan_terlouw.pdf, geraadpleegd op 3 augustus 2014
56. 4 en 5 mei comité: Herdenken, vieren en herinneren: <http://www.4en5mei.nl/documenten/burgmap-web.pdf>, geraadpleegd op 12 augustus 2014
57. 4 en 5 mei comité: Jaarthema dodenherdenking: <http://www.4en5mei.nl/vrijheid/jaarthema>, geraadpleegd op 21 juli 2014
58. 4 en 5 mei comité: Herdenkingsbijeenkomst Nieuwe Kerk:
http://www.4en5mei.nl/4_en_5_mei/nationale_herdenking/herdenkingsbijeenkomst_nieuwe_kerk, geraadpleegd op 16 juli 2014
59. 4 en 5 mei comité: Nationaal Vrijheidsonderzoek:
http://www.4en5mei.nl/onderzoek/meerjarig_onderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek_2014, geraadpleegd op 16 juli 2014
60. 4 en 5 mei comité: Verslag nationale herdenking 2014:
http://www.4en5mei.nl/4_en_5_mei/nationale_herdenking/nationale_herdenking_op_de_dam/programma, geraadpleegd op 3 augustus 2014

61. 4 en 5 mei comité: Wie herdenken we?:
http://www.4en5mei.nl/4_en_5_mei/nationale_herdenking/wie_herdenken_we, geraadpleegd op 6 augustus 2014
62. Art of Living: 'Stilte in je hoofd is een bron van geluk':
http://www.artofliving.org/sites/www.artofliving.org/files/30_09_2012_-_ravi_shankar_-_happinez_5_0.pdf, geraadpleegd op 20 maart 2014
63. Closer: Politiek & Herinnering: De schaduw van de Dodenherdenking:
<http://religionresearch.org/martijn/2014/05/03/politiek-herinnering-de-herdenking-van-de-holocaust>, geraadpleegd op 29 juli 2014
64. De Speld: Gevoel van saamhorigheid mogelijk verlengd:
<http://www.speld.nl/2014/07/24/gevoel-van-saamhorigheid-mogelijk-verlengd>, geraadpleegd op 25 juli 2014
65. De Telegraaf: Koning bij bijeenkomst nabestaanden:
http://www.telegraaf.nl/binnenland/mh17/22877084/___Koning_bij_bijeenkomst_nabestaanden___html, geraadpleegd op 23 juli 2014
66. Dichtbij: Dodenherdenking in de stad: waar gebeurt wat?:
<http://www.dichtbij.nl/amsterdam-centrum/regio/artikel/3488898/dodenherdenking-in-de-stad-waar-gebeurt-wat.aspx>, geraadpleegd op 17 augustus 2014
67. Elsevier: Nederland eerst slachtoffers MH17:
<http://www.elsevier.nl/Nederland/nieuws/2014/7/Nederland-eert-slachtoffers-MH17-Kippenvel-bij-28-graden-1565231W>, geraadpleegd op 27 juli 2014
68. Funx: Derek Otte: Vandaag, de Dag van Nationale Rouw: <http://www.funx.nl/index.php/omg/21882-derek-otte-vandaag-de-dag-van-nationale-rouw>, geraadpleegd op 23 juli 2014
69. Funx: Racistische tweets Dodenherdenking: <http://www.funx.nl/index.php/omg/21210-racistische-tweets-rondom-dodenherdenking>, geraadpleegd op 3 augustus 2014
70. Gereformeerd Dagblad: Elke plaats kan heilig worden:
http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/elke_plaats_kan_heilig_worden_1_483201, geraadpleegd op 14 juli 2014
71. Het Goede Leven: Een dag van nationale rouw:
<http://www.hetgoedeleven.com/Samenleving/Samenlevingdetail/tabid/243/IndexID/195746/Default.aspx>, geraadpleegd op 24 juli
72. Marokko.nl: Racistische tweets om allchtone kinderen tijdens dodenherdenking:
<http://nieuws.marokko.nl/?nid=32640>, geraadpleegd op 3 augustus 2014

73. Nederlands Dagblad: "Alleen religiekkies herdenken op 3 mei":
<http://www.nd.nl/artikelen/2014/mei/02/alleen-religiekkies-herdenken-op-3-mei>, geraadpleegd op 14 juli 2014
74. Nos: Ophef over gedicht 4 mei: <http://nos.nl/artikel/366401-ophef-over-gedicht-4-mei.html>, geraadpleegd op 3 augustus 2014
75. Nu: Marechaussee is vertrokken naar Oekraïne: <http://www.nu.nl/algemeen/3837824/marechaussee-vertrokken-oekraïne.html>, geraadpleegd op 25 juli 2014
76. Nu: Nederlanders positief optreden regering vliegcramp: <http://www.nu.nl/vliegcramp-oekraïne/3838358/nederlanders-positief-optreden-regering-vliegcramp.html>, geraadpleegd op 27 juli 2014
77. Omroep Brabant: Gevoel van saamhorigheid door Dag van Nationale Rouw:
<http://www.omroepbrabant.nl/?news/214440522/Gevoel+van+saamhorigheid+door+Dag+van+Nationale+Rouw.aspx>, geraadpleegd op 23 juli 2014
78. Omroep West: Mars van Vrijheid dwars door Haagse Schilderswijk:
<http://www.omroepwest.nl/nieuws/10-08-2014/mars-van-vrijheid-dwars-door-haagse-schilderswijk>, geraadpleegd op 11 augustus 2014
79. Rijksoverheid: Wat is de dodenherdenking op 4 mei: <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/tweede-wereldoorlog/vraag-en-antwoord/wat-is-de-dodenherdenking-op-4-mei.html>, geraadpleegd op 23 juli 2014
80. Partij voor de Vrijheid: Verkiezingsprogramma PVV 2012:
<http://www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf>, geraadpleegd op 21 juli 2014
81. Peil: De positie van Mark Rutte: <http://www.peil.nl/?3931>, geraadpleegd op 28 juli 2014
82. Peil: Nederland heel positief over reactie regering op neerschieten MH17 (laatste peiling):
<http://www.peil.nl/?3960>, geraadpleegd op 28 juli 2014
83. RTL Nieuws: "Nederland heeft behoefte aan saamhorigheid": <http://www.rtlnieuws.nl/editien/laatste-videos-editien/nederland-heeft-behoefte-aan-saamhorigheid>, geraadpleegd op 24 juli 2014
84. Spitsnieuws: Morgen dag van nationale rouw:
<http://www.spitsnieuws.nl/archives/binnenland/2014/07/morgen-dag-van-nationale-rouw>, geraadpleegd op 22 juli 2014
85. Steven Browns Blog: Mark Rutte bereikt zelfde populariteit als Hitler met roep om operatie kleine Barbarossa: <http://stevenbrownsblog.wordpress.com/2014/07/25/mark-rutte-bereikt-zelfde-populariteit-als-hitler-met-roep-om-operatie-kleine-barbarossa>, geraadpleegd op 26 juli 2014
86. Televisier: Kijkcijfers 3,6 miljoen voor dodenherdenking: <http://www.televisier.nl/nieuws/kijk-en-praatcijfers/kijkcijfers-3-6-miljoen-voor-dodenherdenking.3363031.lynkx>, geraadpleegd op 21 juli, 2014

87. The Post Online: Nationale Rouw?: <http://politiek.thepostonline.nl/column/nationale-rouw/>, geraadpleegd op 23 juli 2014
88. Tilburg University: Nederland is ritueel competent: <https://www.tilburguniversity.edu/nl/nieuws-en-agenda/nieuws/nederland-is-ritueel-competent>, geraadpleegd op 11 augustus 2014
89. Trouw: 2 miljoen kijkers voor dag nationale rouw: <http://www.trouw.nl/tr/nl/31523/Vliegtuigcrash-Oekraïne/article/detail/3697255/2014/07/24/2-miljoen-kijkers-voor-dag-nationale-rouw.dhtml>, geraadpleegd op 24 juli 2014
90. Trouw: Nieuwe nationale religie:
<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1108039/2010/05/06/Nieuwe-nationale-religie.dhtml>, geraadpleegd op 14 juli 2014
91. Trouw: Ruim 3,6 miljoen zien dodenherdenking op TV: <http://www.trouw.nl/tr/nl/5133/Media-technologie/article/detail/3648980/2014/05/05/Ruim-3-6-miljoen-zien-dodenherdenking-op-tv.dhtml>, geraadpleegd op 23 juli 2014
92. Trouw: Straf Damschreeuwer was terecht:
<http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/3464887/2013/06/25/Straf-Damschreeuwer-was-terecht.dhtml>, geraadpleegd op 14 juli 2014
93. Wikipedia: Royal Coat of Arms of the Netherlands:
http://nl.wikipedia.org/wiki/Je_maintiendrai#mediaviewer/Bestand:Royal_coat_of_arms_of_the_Netherlands.svg, geraadpleegd op 18 augustus 2014

7. Appendix

7.1. Online resultaten

Online resultaten

1 = man

2 = vrouw

Defensie

Respondent 1	aan de waterkant	Overleden collega op uitzending	1	21
Respondent 2	Thuis	Vrienden, familie, collega's, dierbaren	1	20
Respondent 3	Thuiset vrienden	Mijn beste vriend kpl1 Luc Janzen, die zijn leven heeft gegeven in Afghanistan. En dat vrede en veiligheid dus niet vanzelfsprekend is.	1	26
Respondent 4	kazerne woensdrecht	De collegas die we hebben verloren.	1	17
Respondent 5	thuis	Gesneuvelde collega's Afghanistan en wo2	1	21
Respondent 6	thuis	Mijn tijd in afganistan als militair	1	23
Respondent 7	monument in Helmond. georganiseerde herdenking	De drie vrienden en naaste collega's die ik verloren ben in Uruzgan. Daarnaast aan alle andere overleden en gewonde collega's uit Uruzgan. Verder dankbaarheid en trots dat zolang geleden mensen vochten voor vrijheid en ik nu deel uit mag maken van hen.	1	27
Respondent 8	kazerne	Kpl1 Luc Janzen in het bijzonder en de overige verloren collega's in Uruzgan \r\n	1	21
Respondent 9	bij vriendinnen	De dode	2	19
Respondent 10	Thuis	De gevallen militairen	1	21
Respondent 11	thuis	De mensen die het leven hebben gegeven voor een groter doel(vrijheid)	1	21
Respondent 12	thuis	aan militairen die gesneuveld zijn	2	17
Respondent 13	Thuis	Overleden familie vrienden en collega's	1	22
Respondent 14	in de auto	alle oorlogs slachtoffers en overlede familie leden.	1	18
Respondent 15	Thuis	Uitzending	1	22

Respondent 16	thuis	Aan alle voor mij dierbaren die zijn overleden	2	41

Docenten Religie en Ritueel

Respondent 1	test	test	1	16
Respondent 2	thuis	dat de ellende nu in de Oekraïne weer doorgaat en het zinvol blijft de stilte te koesteren	1	57
Respondent 3	thuis, in de tuin	twee beelden kwamen in me op: (1)een documentaire op Discovery die ik toevallig op de sportschool zag, over lampekappen die in de Nazitijd van menselijke (Joodse) huid gemaakt zouden zijn, en (2)een veertienjarig meisje, Dita Kraus, dat in Auschwitz-Birkenau, blok 31, begin 1944, terwijl de ovens volop brandden, de gevaarlijke taak had boeken (!) uit te lenen aan kinderen of leerkrachten. Ze verborg de uit elkaar vallende boeken onder haar jurk, zie Antonio Iturbe, \"De bibliothecaresse van Auschwitz\".	2	55
Respondent 4	thuis	aan de dreiging die de wereld weer overkomt en mijn persoonlijke situatie die niet zonder zorg is.	1	51
Respondent 5	Thuis	"Ik ben blij dat ik nu leef en niet toen."	1	7
Respondent 6	in een restaurant	het moment is -tot mijn spijt en tegen de bedoeling van mijn tafelgenoten- voorbij gegaan zonder dat we het in de gaten hadden. dit is me overigens nog nooit eerder gebeurd	2	56
Respondent 7	Thuis	Aan mijn opa die de oorlog heeft meegemaakt en verzetsstrijder is geweest. Ik probeerde beelden voor me te halen van concentratiekampen en gaskamers en hoe vreselijk dat moet zijn (geweest). En verder dwaalden mijn gedachten ook wel af.	2	31
Respondent 8	thuis	aan de offers die mensen brachten voor vrijheid	1	57

Equilibre

Respondent 1	Thuis	Huidige militairen	1	21
Respondent 2	Thuis	Vanalles. Niet specifiek WO11	1	17
Respondent 3	Thuis	Gesneuvelden	1	22
Respondent 4	Bij vriendin	Weinig, mijn hoofd was vooral erg leeg.	1	20
Respondent 5	buiten de deur	overledene	1	17
Respondent 6	Thuis	Aan overleden familie	1	17
Respondent 7	Broer thuis.	Opa.	1	24

Facebook Open

Respondent 1	Thuis	Gevallen soldaten en burgers.	1	25
Respondent 2	thuis	Ik keek tv	1	24
Respondent 3	thuis	eindeloze oorlogen overal\r\n\r\n\r\n	2	24
Respondent 4	thuis	Aan eten	2	21
Respondent 5	Thuis	Aan mijn familie die zowel in Indonesie als in Sobibor in Polen zijn omgekomen.	1	52
Respondent 6	thuis	De mensen die zijn overleden Tijdens de tweede wereld oorlog.	1	25
Respondent 7	Thuis	De documentaire die ik vandaag zag over Operation Market Garden. Ik vroeg me af hoe het verlopen zou zijn als wij niet waren bevrijd. Ik vroeg me tevens af of ik zelf bereid zou zijn om een ander land te bevrijden, daar mijn leven voor te geven. Ik kwam al snel tot de conclusie dat mijn antwoord nu waarschijnlijk nee zou zijn, tenzij het een dreiging is die voor de hele wereld geldt. Wellicht dat de bevrijders van destijds daar ook zo over nagedacht hebben. Ik denk dat ze al snel tot de conclusie kwamen dat ze geen keuze hadden....	1	22
Respondent 8	Tilburg	De mensen die voor ons gestreden hebben, voortbestaan van de mensheid.	2	25
Respondent 9	Thuis	Aan mijn overleden broer	1	28

Respondent 10	Thuis	Aan de mensen die overleden zijn door het vechten voor ons land, en andere landen over de wereld en ook aan andere mensen die overleden zijn en hebben gevochten voor bijv. een ziekte.	2	11
Respondent 11	Thuis	Aan de mensen die gesneuveld zijn tijdens allerlei missies en oorlogen. Daarnaast aan de mensen die ik zelf verloren ben in mijn leven	2	21
Respondent 12	Thuis	Ik wenste dat de saamhorigheid van dat moment, een heel land dat uit respect stil kan zijn, ook in het dagelijks leven wat meer aanwezig was. Dat we ook in het dagelijks leven wat respectvoller met elkaar om zouden kunnen gaan, ongeacht ras, geloof, cultuur verschillen. We hebben het hier goed, we zijn vrij, daar moeten we dankbaar voor zijn.	1	49
Respondent 13	Thuis	Slachtoffers van de oorlog;\r\nMijn opa's en oma's ervaringen in de oorlog.	2	27
Respondent 14	thuis	D-day 6 juni 1944	1	35
Respondent 15	thuis	Mijn ouders en de mensen aan wie zij hulp en onderdak boden gedurende WOII. Rn natuurlijk al diegenen die zijn omgekomen.	2	54
Respondent 16	Thuis	Aan de slachtoffers en gruwelijke tijden	1	26
Respondent 17	thuis	Aan mn vrijheid. Hoe indrukwekkend stilte kan zijn. Dat we allemaal maar mensen zijn en doen wat we denken dat goed is. Mensen die hebben gestreden voor onze vrijheid. Antisemitisme.	1	24
Respondent 18	monumentsgebouw	De strijd die onze grootouders voor onze vrijheid hebben gevoerd		22
Respondent 19	thuis	Aan de tweede wereldoorlog.	1	53
Respondent 20	Herdenkingsplaats Sint Maarten	Niks specifiek	2	20
Respondent 21	Thuis	Niets bijzonders, ik ben het vergeten!	2	26
Respondent 22	thuis	Oorlog en keek naar de beelden op tv	2	20

Respondent 23	thuis	Zouden veel mensen stil zijn nu.	1	14
Respondent 24	Thuis	Aan de mensen die zijn overleden. Het feit dat ik thuis zit omdat sommige vrienden niet 2 minuten stil willen zijn.	2	21
Respondent 25	Thuis	Aan wat het voor mij heeft betekend dat ons land is bevrijd en aan de leed die de oorlog met zich heeft meegebracht. Aan mijn opa's en oma's.	1	27
Respondent 26	thuis op de bank	Mooi heb ik effe tijd om een kroketje te bakken\r\n	1	36
Respondent 27	Thuis	Aan hoe raar het concept vrijheid deze tijd wel niet is. Hoe vanzelfsprekend wij het eigenlijk beschouwen maar hoe het dat eigenlijk niet is.	2	16
Respondent 28	Bij mijn vriendin thuis	Eerlijk, heb ik niet aan de overleden slachtoffers gedacht. M\n vriendin en ik praatte gewoon verder	1	19
Respondent 29	thuis	hoe is moeilijk in een oorlog zitten	2	44
Respondent 30	thuis	ik bedankte in gedachten iedereen die voor de vrijheid gestorven is. niet alleen van WOII maar letterlijk iedereen voor hun moed , kracht en inzet.	2	27
Respondent 31	Thuis	Nergens	2	43
Respondent 32	thuis	niks	2	24
Respondent 33	thuis	Aan de slachtoffers	2	18
Respondent 34	In de douche	Aan mijn opa, die zelf in de oorlog gevochten heeft.	1	18
Respondent 35	thuis	Ik dacht aan hoe fijn we het nu hebben en dat we gelukkig en ook hopelijk niet mogen meemaken.	2	28
Respondent 36	Thuis	De helden die voor ons hebben gestreden die voor ons zullen strijden . \r\nVoor onze vrijheid die nu zo vanzelf is , maar niet altijd is geweest		22
Respondent 37	thuis	Was niet bij	2	29
Respondent 38	thuis	Aan de overledenen in mijn familie	2	50

Respondent 39	Thuis	Aan de slachtoffers van alle oorlogen, in het verleden en het heden. Aan de onschuldige slachtoffers, aan degenen die hun leven op het spel hebben gezet en zij die hun leven hebben gegeven voor de vrijheid waarin wij nu mogen leven. Aan allen die leden en lijden door de arrogantie van machtswellustige 'leiders'.....	2	54
Respondent 40	Thuis	Dankbaarheid voor de vrijheid en de dankbaarheid dat mijn kinderen die 'horror' niet mee hoeven te maken.	2	25
Respondent 41	bij een vriendin thuis	Van alles; dat 2 minuten best lang is, dat het best een heftig moment is als een hele massa mensen stil is, ik dacht aan de mensen die ons deze vrijheid hebben bezorgd, over de duiven die ik tijdens de tvopname hoorde koeren, over vroeger.	2	20
Respondent 42	Schagen, monument	Aan wat vrijheid precies is	2	17
Respondent 43	restaurant	Aan overleden familieleden en de oorlog	2	27
Respondent 44	Thuis	De slachtoffers	2	21
Respondent 45	thuis	aan de mensen die voor ons gesneuveld zijn ook aan Theo Seebregts is gesneuveld in libanon die hebben wij goed gekend	2	66
Respondent 46	thuis	Alle mensen die overleden zijn	2	15
Respondent 47	gemeentehuis winterswijk	ik was in gebed en dankte God voor de vrijheid en voor de moedige mensen die hun leven hebben gegeven voor onze vrijheid	1	26
Respondent 48	Thuis	De oorlog en hoe het zou zijn dit mee te maken	1	22
Respondent 49	Thuis	Ik was vergeten stilte te houden.	1	24
Respondent 50	bij de herdenking in utrecht	Familie, oorlog, vrede en stilte	2	21
Respondent 51	Thuis met mijn vriend	Aan de slachtoffers van tijdens en na de tweede wereldoorlog. Hoe nutteloos oorlog eigenlijk is. Verder dacht ik aan slachtoffers van andere oorlogen.	2	17

Respondent 52	thuis	Palestijnen	2	30
Respondent 53	Thuis	Aan alle verbijsterende dingen die ik ooit in films en documentaires over de 2e wereldoorlog heb gezien en aan hoe dat soort gruwelijkheden ooit hebben kunnen gebeuren.	2	42
Respondent 54	bij moeder	Voor het eerst meer met de kleine kindjes bezig.	2	28
Respondent 55	thuis	Degenen die de oorlog niet overleefd hebben. Iedereen die honger had en zich niet veilig voelde. En aan degenen die verzet hebben gepleegd. Daar ben ik dankbaar voor. En het geeft me hoop. Er bestaan/bestonden mensen die het lief hebben om te doen wat goed is. Mensen die niet enkel aan zichzelf denken, maar ook aan een ander of vele anderen. Ik vind dat een voorbeeld voor ons allen.	2	30
Respondent 56	Thuis	Aan de indrukwekkende voordracht van Jan Terlouw een uur daar voor	1	47
Respondent 57	thuis	aan de overleden mensen en ook aan de nabestaanden	2	50
Respondent 58	buiten bij de gemeentelijke herdenking en kranslegging bij het oorlogsmonument.	Aan hoe fijn het is dat we nu mogen zijn wie we zijn en dat ik in vrijheid met mijn vriend mag samenleven. En ook aan hoe vreselijk veel mensen in de wereld het nog hebben die niet zichzelf mogen zijn.	1	25
Respondent 59	Thuis	Niet aan de dodenherdenking	2	22
Respondent 60	In de kerk	Aan mijn opa die in de oorlog in Duitsland heeft gewerkt. Aan de oorlogen die vandaag de dag veel slachtoffers eisen. Aan de onrust die in de familie is.	2	20
Respondent 61	Thuis	Een wereld zonder macht. Respect is niet altijd hetzelfde als acceptatie. Gelukkig maar.	2	50
Respondent 62	Officiële herdenking Groningen (Martinikerkhof)	De vele slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, de offers die gemaakt zijn voor onze vrijheid, de veteranen die hun vrienden verloren.	2	21

Respondent 63	Thuis	De doden door oorlogen door de hele wereld, ongeacht welke oorlog. Uiteraard ook degene die ons ontvallen afgelopen jaar in familiale kring	1	25
Respondent 64	uit eten	aan de nabestaanden	2	23
Respondent 65	thuis	goed dat we er nog steeds bijilstaan!	2	47
Respondent 66	thuis	Nergens. We waren eigenlijk game of thrones aan hwt kijken. Ik wou wel twee minuten stilte houden. Maar was te laat. Het was vier minuten over acht.	2	23
Respondent 67	thuis	nergens	2	20
Respondent 68	thuis	Aan iedereen die de WO II meegemaakt heeft.	1	38
Respondent 69	thuis	de oorlog	1	26
Respondent 70	Domplein, Utrecht	Ik dacht aan de 6 miljoen joden die zijn opgeruimd en hoe weinig we hier eigenlijk van hebben geleerd. We herdenken de doden elk jaar maar we hebben er niet veel van geleerd: nog steeds zijn we in staat een bevolkingsgroep te haten en worden er uitspraken gedaan als "Minder of meer Marokkanen?".	2	16
Respondent 71	thuis	dat we blij mogen zijn dat het je in Nederland zoveel vrijheid hebt	2	15
Respondent 72	thuis	Dat wij het geluk hebben om vrij te zijn van oorlog, maar dat veel mensen dat geluk niet hebben gehad.	2	22
Respondent 73	Thuis	Dat we in vrijheid mogen leven, dat er zoveel mensen hun leven hebben gegeven om ons land te bevrijden en aan al die mensen die vergast zijn omdat ze Joods of zigeuener waren.	2	32
Respondent 74	Thuis	Aan dierbaren die ik verloren ben. Aan de mensen die overleden zijn afgelopen jaar in dienst van ons land.	1	20
Respondent 75	thuis	aan overledenen uit mijn naaste omgeving, niet aan oorlogsslachtoffers waar de dodenherdenking voor bedoeld is	1	61

Respondent 76	Thuis	Aan de personen die dicht bij mij stonden en die gestorven zijn de afgelopen jaren.	1	29
Respondent 77	In een kerk, in afwachting van een concert in het kader van 4 mei waaraan ik zou meewerken	Ik stond bewust stil bij allerlei mensen die in welke context dan ook een bijdrage leveren of hebben geleverd aan de vrijheid waarin ik mag leven. later werd ik afgeleid door een luidruchtige voorbijganger en dwaalden mijn gedachten af naar de uitvoering.	2	21
Respondent 78	Thuis	Ik dacht aan alle mensen die gevochten hebben en alle mensen die gestorven zijn. Ook dacht ik aan alle mensen van wie ik houd.	2	20
Respondent 79	thuis	Aan de gesneuvelde mensen, ook de indie strijders.	2	48
Respondent 80	Thuis	Hm goed dat dit gedaan wordt, goed om stil te staan bij onze vrijheid en wie daarvoor gevochten en gestorven zijn. Oh nu al voorbij, zie je gaat snel die 2 minuten	2	19
Respondent 81	Thuis	Ik keek over Amsterdam uit het raam en probeerde de stad voor te stellen als een tijd waarin er oorlog was. Dat er nu vrede was, dat er groen is en rust en dat wij nu vrij zijn.	2	24
Respondent 82	Reizende, terugkerend van vakantie	Heb deze 2 minuten stilte gezien de omstandigheden helaas niet meegekregen. Ook zelf niet bepaald bij stilgestaan dat het dodenherdenking was gisteren.	1	24
Respondent 83	thuis	Zo mooi om te zien dat mijn 2 volwassen zonen en onze afrikaanse gast samen op de bank, speciaal de tv aangezet, om 2 minuten bewust stil te staan bij onze vrijheid en alle mensen die daarvoor zijn gesneuveld. Heel emotioneel.	2	50
Respondent 84	Thuis	Mijn oma, die op 4 mei overleden is, maar lang na de tweede wereldoorlog.	1	36

Respondent 85	Thuis	Ik dacht aan de gevallen, mijn ouders die die verschrikkelijk oorlog meemaakten, aan mijn lieve man, en andere dierbaren die overleden zijn.	2	56
Respondent 86	thuis	Aan de duiven op het dak die niet stil waren	2	16
Respondent 87	in de trein	dat we blij mogen zijn met de situatie waarin we nu leven	2	19
Respondent 88	thuis	God	1	49
Respondent 89	Bali	Ik heb geen en twee minuten stilte gehad.	2	19
Respondent 90	Thuis	Vrienden die op dit moment voor het Nederlandse leger strijden en mensen die dat in het gerverleden hebben gedaan	1	25
Respondent 91	Thuis	Mijn eerste bezoek aan het Anne Frank huis in maart 2014	2	24
Respondent 92	Thuis	Ik had het niet door	1	25
Respondent 93	NYC	Op dat moment dacht ik niet aan de doden herdenking in de USA speelt 4 mei geen rol	1	57
Respondent 94	Bij familie	De doden	1	23
Respondent 95	Thuis	Rust, vrijheid	1	24
Respondent 96	Thuis	Verhalen van mijn vader en of mijn zoontje wel stil zou zijn, waarom mijn man met zoveel lawaai de trap afkwam. De beelden van tv in Amsterdam de mensen die je dan ziet.	2	42
Respondent 97	Thuis	Aan allen die hun leven gegeven hebben voor onze vrijheid, toen en nu.	2	58

Media Vita

Respondent 1	thuis	Aan de slachtoffers die vielen tijdens de tweede wereldoorlog.	2	22

Respondent 2	Thuis, samen met een huisgenoot	Eerst aan de familieleden die mijn overgrootouders zijn verloren en de zware tijd die zij hebben mee gemaakt, met name de hongerwinter.\r\nMijn gedachten gingen uit naar de verplaatsing van de herdenking in Urk, waar de christelijke rustdag meer waard is dan de joodse sabbat. Na een tijdje dwalen mijn gedachten af, en ben ik naar de mensen op de televisie gaan kijken. Hun emotie doet me veel en maakt dat ik me weer ga concentreren op de mensen die in oorlogssituaties hun leven hebben verloren. Ik heb ook kort gedacht aan mensen die ik in mijn omgeving heb verloren.	2	20
Respondent 3	Thuis, in bed.	Ik sliep.	1	49
Respondent 4	ouderlijk huis	Afrika	2	48
Respondent 5	bij vrienden	Ik dacht aan de slachtoffers van de tweede wereldoorlog, maar ook aan familieleden die de oorlog hebben meegemaakt.	2	19

Jongerenwerk

Respondent 1	Ik was onderweg in de auto	Aan alle ellende op de wereld, zowel wat is geweest (vb de 2de Wereldoorlog) als die tot op de dag van vandaag nog gaande zijn (burgeroorlogen Palestina, Syrië etc). Te triest voor woorden dat er op deze manier nog mensen moeten gaan, dat mensen ook beperkt worden in hun vrijheid. Het lijkt wel alsof de mens niet leert van het verleden. Spijtig..... Vrijheid zou een ieder recht op moeten hebben, maar blijkt keer op keer een illusie. Ik leef vandaag mee met anderen die het zwaar hebben of hadden en Renier meer zijn... Het minste wat je kunt doen....hopelijk doet de volgende generatie het beter.	2	26

Respondent 2	vrienden	niets	1	36
Respondent 3	thuis	Aan de tweede wereldoorlog	2	11

7.2. Offline resultaten

Heikesekerk

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Thuis bij de TV	Ik was ontroerd en voelde mij verbonden met hun. Door geheel de aandacht voor de velen slachtoffers deelde ik het verdriet voor de nabestaande.	V	77
2	Thuis bij de TV	Ik voelde mij verbonden met de talloze mensen die wij herdachten; anonieme verbondenheid, tot in de dood, 70 jaar geleden.	M	86
3	Monument	Voor 2 vrienden die omgekomen zijn in die vreselijke oorlog in 1944	V	92
4	Tilburg monument	Voor slachtoffers, overlevenden en hun families bid ik een Onze Vader en een Weesgegroet. Ook voor de mensen die lijden onder (oorlogs-)geweld in onze tijd.	M	49
5	Monument Heike	Aan allen die voor ons gestreden hebben	M	70
6	Monument bij 't Heike	Alle overledenen van de Tweede Wereldoorlog. Aan alle mensen wat zij hebben moeten doorstaan. Dat wij dankzij hen in vrijheid kunnen leven.	V	70
7	Tilburg monument bij de Heikesekerk	Aan al die Joodse families die het nu nog als ????? ervaren. Maar ook aan al de mensen die nu leven in oorlog of onderdrukking ervaren, dat lijden dat nu nog steeds gebeurt, dat regeringen toch opstaan om actief te helpen? En wij onze plek, gesteund door de Barmhartige God.	V	71
8	't Heike Parochie Tilburg	Ik denk aan de tijdloosheid van oorlogen, rampen, elkaar naar het leven staan. Het grote verdriet en leed, door mensen aangedaan zoals de Joodse medemensen. Maar iedereen die niet gerespecteerd wordt in ras, afkomst, geloofsovertuiging, man of vrouw. Vrede zou een recht voor iedereen moeten zijn, hier en in ons land maar ook ver weg. Daarvoor wil ik bidden tot onze Schepper God. Help ons te blijven geloven en vertrouwen.	V	71

9	Schouwburgkring	Dat de oorlog zowel slechte als het beste in de mens naar boven brengt. Geweld, marteling t.o.v. onschuldigen. Heldhaftigheid en opofferingsgezindheid uit liefde voor medemensen.	M	49
10	Vosselaar/België	Aan de mensen die destijds geleden hebben & nu nog lijden. Dat God de Barmhartige Vader hun rust en vrede mag schenken. Dankbaar ben ik voor de bescherming van Moeder Maria en de ???God in deze tijden van zwaar lijden.	V	28
11	In mijn huis	Aan al de jonge mensen die opgeofferd werden aan de waanzin van Hitler en trawanten en Mussolini. Aan de liquidatie van zoveel miljoenen Joden e.a. in vernietigingskampen.	V	80
12	Tilburg	Ik denk aan mensen die door geweld zijn overleden dat ze opgenomen worden in de koninkrijk van God, dat ze mogen rusten in vrede, en bad het onze vader, weesgegroet, eer aan de vader de zoon en de h. geest amen.	M	-
13	Tilburg Heuvel	Niet alleen aan die 18.000 verzetsstrijders en militairen die sneuvelden tijdens de II W.O. maar ook aan de slachtoffers zoals gewone burgers die gedood werden of die verder moesten leven met wat ze hadden beleefd.	M	78
14	Pastorie St. Jozef Kerk Heuvelring 124	Ik vind het ieder jaar weer indrukwekkend. Helaas vraag ik me steeds of dit en einde maakt aan al het geweld in de wereld. En ook denk ik dan, als er nu een of andere idioot een aanslag of terreuraanval op dit moment pleegt op de dam, wat dan met onze saamhorigheid hier. Maar bovenal het gevoel samen iets te delen doet mij wel iets.	V	67
15	Pastorie Kerk St. Josef op de Heuvel Tilburg	Dat we dit nooit mogen vergeten en dat het goed is dat er ook zoveel jeugd aandacht heeft voor deze oorlog van 1940 tot 1945	V	81
16	Oorlogsmonument Tilburg	Mijn overleden grootouders die zo geleden hebben tijdens de oorlog en een gefusileerde oom van mijn vader die begraven ligt op de begraafplaats Leusen. Maar ook het huidige "cultuur gedrag" van mensen, racisme, antisemitisch gedrag	M	53
17	Stadhuisplein	Aan alle onschuldige kinderen en volwassenen die zijn omgekomen en die er zelfs niets aan kunnen doen, dat	M	69

is goed dat we daar ieder jaar bij stil staan.

Basiq Dental

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Thuis	-	M	46
2	Drunen	De slachtoffers en soldaten die gesneuveld zijn in WO2.	M	29
3	Thuis	Beetje vergeten we hadden een klein feestje	V	40
4	In een diep donker bos	Aan twee bostrollen die mij meenamen naar hun grot	-	27
5	Thuis	Aan alle mensen die tijdens de WO2 omgekomen zijn	V	45
6	Thuis	Dat dit nooit meer mag gebeuren	V	46
7	Thuis	Als ik eerlijk ben heb ik wel meegedaan aan de 2 minuten stilte uit respect maar ik dacht / was niet bepaald bezig met het idee erachter.	M	23
8	Thuis	Dit mogen we nooit vergeten	M	63
9	Thuis	Aan alle slachtoffers van de 2 ^e wereldoorlog en alle ellende die dit veroorzaakt heeft. Blijkbaar heeft de wereld er nog steeds niets van geleerd!!	M	54
10	Thuis	Oorlogsslachtoffers in het algemeen.	M	45
11	Bioscoop	Ik dacht aan de mensen die zich hebben ingezet om anderen te helpen en de vele slachtoffers. Ik dacht ook aan of iedereen in de bioscoopzaal echt heel de tijd stil zouden zijn (de film werd even stilgezet om 8 uur).	V	21
12	Thuis	Mijn vrienden bij defensie dat ik hoop dat er nooit iets zal gebeuren.	M	28

Buren Ouderlijk Huis

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Thuis	Aan onze bevrijders en hun fam die achterblijvers. Die oorlogen slaan nergens op. Erg triest.	V	80
2	Thuis	Aan alle ellende van oorlogen en gewapende acties, toen en nu nog! Aan mijn eigen familie en droeve oorlogsgebeurtenissen. Aan: wat zullen onze kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen nog meemaken!	M	80
3	In een restaurant	Respect voor de strijders en nabestaande en heb mijn	M	72

eigen geërgerd voor de tafel naast ons die gewoon doorpraten

4	Restaurant	Aan de soldaten die ons bevrijd hebben en vaak het niet overleefd hebben. Jammer dat niet iedereen even stil was.	V	72

De Dam

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Op de Dam	Aan bekenden die te jong gestorven zijn (niet oorlog gerelateerd) en aan 2 (studie)vrienden die uit Iran en Bosnië gevlucht zijn.	V	32
2	Damrak	Dat Amsterdam zo stil is en dat je dat anders niet meemaakt. Je kon zelfs de vleugels van de duiven horen. Ook is het goed dat er nog steeds bij WOII of oorlog in het algemeen wordt stilgestaan.	V	33
3	De Dam	Mijn aandacht ging uit naar een man die flauwviel op de dam. Buiten dat vond ik dat de trompettist Richard Visser het signaal mooi gespeeld heeft. Dat was de aanleiding om hier te komen.	M	20

Defensie

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Thuis	Verbouwing	M	42
2	Thuis	Aan de slachtoffers binnen ons bataljon en niet te vergeten de gewonden.	M	29
3	Thuis	2 ^e wereldoorlog	M	25
4	Bij de herdenking in mijn dorp	Aan de verloren collega's	M	50
5	Thuis	Aan mijn eigen tijd in een uitzendgebied. En de dingen die mijn maten en ik erin hebben meegemaakt.	M	28
6	Thuis	Waarschijnlijk studie, was aan het studeren! Dacht 's avonds pas aan deze dag!	M	31
7	Begraafplaats Berkel-Enschot	Specifiek ter nagedachtenis aan luitenant Tom Krist, dorpsgenoot/collega/vriend, die omgekomen is in 2007 in Afghanistan en daar begraven ligt.	M	37
8	Heilige Eik Oirschot	Aan veel mooie en minder mooie zaken. Kan het slecht	M	49

definiëren.

9	Thuis op de bank	Aan mijn uitzending	M	23
10	Thuis	Militairen die voor ons gevochten hebben. Familie die tijdens de oorlog leefden. Hoe ga ik mijn kinderen bijbrengen waarom we dit doen.	M	41
11	GenK (België)	Nergens	M	33
12	Thuis	Aan mijn collega's die gesneuveld zijn.	M	25

Kerkkoor Winterswijk

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Winterswijk	Hoe het geweest moet zijn tijdens de oorlog: dropping van wapens en mensen, mensen zien sterven. Hoe moet het zijn geweest om de gaskamer in te moeten. En hoe onfatsoenlijk van die automobilist om exact om 20:00 te gaan rijden.	V	25
2	Onderweg in de auto	Ik heb de auto op een parkeerplaats stilgezet. En dacht aan hoeveel mensen wereldwijd hebben moeten lijden door een paar op macht beluste mensen. Maar ook aan mijn overleden vader, opa en oma.	M	33
3	Winterswijk	Ik irriteerde me aan geluiden van mensen en rijdende auto's. En mijn gedachten waren bij de tenpi (?) van de stukken die we op het herdenkingsconcert om 20:45 gingen uitvoeren. Slecht van me, dus ik was niet bij de dodenherdenking met m'n gedachten.	M	49
4	Den Ham	Aan opa en dat verhaal dat z'n kameraad naast 'm werd doodgeschoten, tijdens WOII op de Grebbeberg.	V	31

Oorlogsmonument Oisterwijk

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Nabij het monument Oisterwijk	Aan ons verblijf bij mijn Opa en Oma waar wij gedurende de oorlog in de schuilkelder verbleven	V	74
2	Oisterwijk Oorlogsmonument	Waar zijn we met z'n allen mee bezig. Vooral in de politiek. Wordt het niet hoog tijd voor samenwerking. Niet scheiden, maar verbinden.	V	75
3	Oisterwijk Oorlogsmonument	Aan de slachtoffers van alle oorlogen, speciaal aan die van de 2 ^e wereldoorlog. Joden, militairen, zigeuners, homo's. Aan mijn oom Arend, gesneuveld in Indonesië.	V	63

4	Oisterwijk, oorlogsmonument	4 mei viering grijpt me altijd erg aan, het feit dat er zoveel mensen gesneuveld zijn voor onze huidige vrijheid. De vrijheid m te mogen zeggen, denken en maken wat je zelf wilt. Waarom kan er geen wereld zijn zonder oorlog?	V	64
5	Oorlogsmonument gemeente Oisterwijk	Ik sta stil bij wat vele mensen hebben doorgemaakt tijdens de 2 ^e wereldoorlog. Met name denk ik ook aan de nabestaanden van de oorlogsslachtoffers in het algemeen. Ik vind dat cafés tijdens moment van herdenking gesloten moeten zijn!	V	53
6	Oisterwijk Oorlogsmonument	Mijn vader die in Amsterdam in het verzet zat. Als een wonder vrij kwam op kerst 1944.	M	63
7	Oorlogsmonument Oisterwijk	Ik dacht aan de oudere mensen die om mij heen stonden, die iets hebben meegemaakt en dat op dat moment herdenken. Als je bijna kon voelen hoe erg het is geweest. Hopend dat het niet weer gaat gebeuren, en we vrede in de wereld krijgen.	V	55

KCC Rabobank

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Thuis op de bank	Ik zag de veteranen op tv en dacht dat het er nog maar zo weinig zijn die on suit de 1 ^e hand kunnen vertellen hoe het is geweest. Tevens aan mijn oma hoe het moet zijn geweest dat de Duitsers in haar huis hebben gewoond. (opa was drukker)	V	34
2	Thuis	Ik ergerde mij aan het telefoontje dat kwam en de respectloze beller	V	49
3	Thuis, voor de TV	Ik had daarvoor een documentaire bekeken over WOII/Auschwitz en mijn gedachten waren bij de gesneuvelden in de kampen	V	42
4	Thuis	Aan overledenen en aan de vrijheid waar wij in kunnen leven	M	?
5	Thuis	Aan mijn overleden familieleden die ook tijdens de oorlog een prijs betaald hebben voor onze vrijheid met hun leven.	V	52
6	In een restaurant	In eerste instantie probeer ik te denken aan de mensen die voor Nederland gestreden hebben. Omdat dit nogal een "ver van mijn bed show" is vind ik het lastig dat te doen. Dan dwalen mijn gedachten af naar de dagelijkse	V	27

		boodschappen enz.		
7	Thuis	Ik heb gedacht aan de overledenen, het verdriet, het gemis en de pijn. Daarnaast ook aan de dankbaarheid voor alle vrijheid die we vandaag de dag hebben, en we kunnen gaan en staan waar we willen. De vrijheid van meningsuiting, gelijkheid in verschillende nationaliteiten.	V	25
8	Thuis	We keken (TV) naar de herdenking op de Dam en vonden het weer een emotionele bijeenkomst. Zelf dacht ik aan mijn grootouders die afgevoerd en vermoord zijn. Het is goed dat dit evenement nog plaatsvindt.	M	55
9	In de tuin (Leende)	Oeps, de klokken luiden. Ik had even stil moeten zijn. En heb er samen met mijn vrienden bij stil gestaan.	V	28
10	Thuis	Ik was de tegels van de tuin aan het schoonmaken met chloor de TV stond aan met de zender op de dodenherdenking, ik had dus wel het besed dat er 2 min stilte was op dat moment. Verder geen gedachten.	V	31
11	Thuis	Ik ben er niet heel erg mee bezig geweest eerlijk gezegd. Was wel stil, maar had niet in de gaten dat het al 8 uur was. Ik was zeker voor mijn vereniging aan het leren. Normaal gesproken denk ik altijd aan hoe blij we mogen zijn dat we niet in een oorlogsland leven.	V	22
12	Breda	Al vanaf kinds af aan ga ik ieder jaar naar de dodenherdenking en dat is dan ook iets wat ik me besef: dat dat voor mij normaal is om te gaan en dat meer mensen dat zouden moeten doen. Ook besef ik me op dat moment maar weer hoeveel geluk we hebben, dat we al die vrijheid hebben: ook in vergelijking met andere landen of culturen, omdat er natuurlijk nog zoveel landen zijn waar bijvoorbeeld vrouwen en mannen niet gelijk behandeld worden of ander soort problemen zijn. Zulk soort dingen houden me dan langer bezig dan die 2 min stilte.	V	26
13	Thuis (woonkamer)	Ik heb hier niet persoonlijk bij stilgestaan. Er was al stilte in huis. Ik was een boek aan het lezen, verder was er niemand thuis.	V	56
14	Thuis	Aan alle verhalen die de afgelopen periode weer verteld worden over WOII. De gruwelijke toestanden en de ontberingen die de mensen hebben meegemaakt	V	54

tijdens de oorlog. Mijn bezoek (onlangs) aan he Anne Frankhuis

15	Thuis op de bank voor de TV	Ik dacht aan al die mensen die dierbaren hebben verloren. Niet alleen in de oorlog maar in het algemeen	V	29
16	Thuis voor de TV	De familieleden en vrienden die overleden zijn.	V	27
17	Thuis	Niet aan gedacht. Huis vol bezoek, niet stil geweest	V	25
18	Veldhoven	Ik heb er niet aan gedacht	V	24
19	Thuis	Aan mijn kinderen die op 27-04-2013 hun vader (55) hebben verloren	V	54
20	Thuis op de bank	Ik had van tevoren mijn zoontjes van 4 en 6 jaar ingelicht over de dodenherdenking en dat ze wat langer mochten opblijven indien ze 2 min hun mond zouden houden. Dit was ook gebeurd en ik was erg trots. Belang is dus overgekomen hiervan.	V	39
21	Thuis	Niet aan gedacht	M	25
22	Hotel	Ik was aan het werk. Wel denken wij als gezin hier al een aantal dagen aan – mijn vrouw heeft bv. de opendag Joodse huizen bezocht. We geven wel degelijk mee inde opvoeding de 2 min stilte is voor mij minder van belang – wel de opvoeding hierover naar onze dochter	M	40
23	Thuis	Ik heb er niet aan meegedaan. In alle eerlijkheid, straal vergeten	M	28
24	Thuis	Dat het een vreselijke tijd geweest moet zijn. De overledenen hebben zich moedig getoond. Het zou echter nooit een “dood” tot gevolg mogen hebben.	V	45
25	Bladel	Ik was op bezoek bij mijn familie en we hebben geen 2 minuten stilte gedaan. We hebben er niet aan gedacht en waren gezellig een ijsje eten. In het verleden heb ik wel 2 minuten stilte gedaan voor de dodenherdenking.	V	23
26	Thuis, Tilburg	Het avondeten	M	23
27	Op de scooter op weg naar de bowling	Helaas is het me ontgaan na een volle dag. Ik vind het toch wel een nuttig moment maar ik denk niet dat mensen helemaal bewust aan dat moment kunnen denken omdat we het niet hebben meegemaakt. Je kunt het moment goed gebruiken voor een tijdige herinnering voor andere slachtoffers.	V	22

28	Thuis	Dat dit nooit voorbij mag gaan. Het is goed te blijven herdenken voor diegene die ons land hebben gediend!	M	36
28	Dongen	Aan de oorlogsslachtoffers in het algemeen	M	28
29	Thuis	Hoeveel mensen er gesneuveld zijn voor onze vrijheid. Oma die onderduikers had en opa die in Duitsland tewerk is gesteld	V	47
30	Op het terras	Geen idee, was gezellig uit eten	V	51
31	In bed	Syrië, agenda van vandaag	M	30
32	De hond aan het uitlaten	Dit jaar heb ik er niet bij stilgestaan	V	50
33	Thuis	Aan de oorlogsslachtoffers, zowel in NL als de rest van de wereld, en aan de mensen die gevochten hebben voor onze vrijheid, en de mensen die dat nog steeds doen.	V	26
33	Thuis	Niet aan gedacht	V	23
34	Thuis	Heb er niet aan gedacht om 2 minuten stil te nemen voor de dodenherdenking. Heb er ook weinig van meegekregen	V	24
35	Thuis	Mijn ouders en mijn Opa. Zijn hebben het zwaar gehad tijdens WOII	V	41
36	Thuis	WOII	V	50
37	Thuis	Ah, eindelijk eten! Gisteren niet bij stil gestaan	V	25
38	Monument de vlucht Breda	Zoveel mogelijk slachtoffers, maar mijn gedachten dwalen veel af.	V	23
39	Schijndel (thuis)	Ik denk altijd aan mijn eigen overleden dierbare tijdens dodenherdenking. Dit jaar helaas ook aan de burens – zij doen er volgens mijn niet aan want de buurvrouwlief was keihard aan het schreeuwen tijdens de 2 min. Helaas gewend aan haar nutteloze geschreeuw.	V	24
40	Thuis voor TV	Mijn oma en vele slachtoffers & helden	V	32
41	Thuis op de bank	Aan alle oorlogsslachtoffers vroeger en nu. Niet alleen in WO II maar ook in Syrië en andere landen. Kinderen die wees worden door oorlogsgeweld.	V	36
42	Thuis op de bank	Nergens aan	V	43

43	Thuis	Mijn opa	M	45
44	Thuis op de bank	Ik sta altijd even stil bij de oorlogsslachtoffers van toen, maar meer nog aan mensen die nu in oorlogsgebieden zitten	V	26
45	Thuis	Even aan WOII, daarna dierbare overledenen	M	34

Dankers Cases

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Thuis voor de T.V.	Aan alle slachtoffers van de 2 ^e wereldoorlog of er nog geschreeuwd zou worden tijdens de 2 minuten stilte. Dat 2 minuten best lang duurt.	V	50
2	Restaurant Kleyn Speyck Oisterwijk	Vrijheid	-	58
3	Thuis	Eigenlijk helemaal niks. Ik ben er niet mee bezig.	V	45
4	Thuis	Wanneer mag ik weer iets zeggen?	M	33
5	Bij vrienden	Ik was in overleg over het maken van een overkapping	M	56
6	Restaurant	De twee minuten stilte werden echt in acht genomen. Restaurant was helemaal vol, iedereen was muisstil. Ik voelde respect, dacht eigenlijk nergens bijzonders aan maar voelde emotie.	V	53

Más Tapas

R	Locatie		Gesl.	Leeft.
1	Mas Tapas	Ik dacht oeps ff niet praten! Normaal zijn we thuis en nemen we die 2 min stilte wel in acht. Na wandelend over straat was het wat moeilijker. Volgend jaar beter!	V	50
2	Onderweg naar Mas Tapas	We liepen samen en bedachten ons dat we voor het eerst niet thuis waren met de dodenherdenking.	M	25
3	Tilburg-Centrum	Lopend naar restaurant Mas, dacht ik dat we bijna altijd thuis zijn en op TV naar de dodenherdenking kijken	M	49
4	Restaurant Mas Tapas	Ik was aan het werk de radio was stil. Er ging een apart gevoel door mij heen. Ik dacht heel eventjes aan de vele slachtoffers die zijn gevallen tijdens de oorlog. Aan de andere kant moest ik mij concentreren op het maken van gerechten wat ik op dat moment aan het doen was.	M	25

7.3. Transcripts de Dam

Interview 1

Bij dodenherdenking moet ik altijd denken aan mijn jeugd. Dat ik als klein kindje in de woonkamer zat bij mijn ouders, mijn oma, tantes, hele grote familie. Uh, wij komen uit Indonesie en de gedachten gingen altijd naar de Japanse tijd. Mijn moeder heeft, uh, in het kamp gezeten. Een groot deel van de familie. Mijn vader gelukkig niet. Die kon vluchten. Maar eh, wat mijn bij bleef was uh, de beklemmende sfeer, het grote verdriet en eh dat heb ik eigenlijk tot op de dag van vandaag uh, uh meegekregen. Mijn verhaal, ook vandaag, moet ik altijd aan toen denken. En umm, ja, wordt dan behoorlijk emotioneel, en ik vind het goed dat we dit in ere blijven houden. Dus niet alleen voor de slachtoffers hier in Nederland; eigenlijk in de hele wereld want toen was Indonesie nog een stukje Nederland. Ik wou het hierbij laten, ja?

Interview 2

En waar dacht ik aan, uh, aan de mensen die, uh, ja heengegaan zijn en onze vrijheid eigenlijk en ook eh, eigenlijk wat je er zelf een beetje aan kunt doen, enne, aan de oorlogen die nu nog bezig zijn en ja hoelang het duurt voordat hopelijk iedereen vrij is, maar dat gebeurt niet. Jammer genoeg.

S: Dacht u toevallig ook een beetje aan Oekraïne zoals ik?

Ja, bijvoorbeeld. Ja, en dat het eigenlijk allemaal niet uh goed uh verdeeld is eigenlijk. Het zou leuk zijn als iedereen gewoon *** kon zijn en in vrede kon leven.

Interview 3

Ik, uh, dacht tijdens de twee minuten stilte eigenlijk vooral aan: waar moet ik nu aan denken tijdens de twee minuten stilte? En ik merk op momenten dat ik dan een beetje afdwaal naar dingen die er om me heen gebeuren dat ik denk "nee" ik moet even aan de Tweede Wereldoorlog denken en aan slachtoffers dan ga ik in mijn hoofd umm aan bepaalde films of beelden denken die

ik ken of aan verhalen die ik heb gehoord en soms dwaal ik weer af omdat ik iets zie, of zie
gebeuren op het scherm offe eigenlijk merk dat altijd tijdens de twee minuten stilte heel erg
bewust ben van waar ik aan het denken ben: ik moet nu heel erg aan de Tweede Wereldoorlog
denken. Maar dat gebeurt dan ook. Dan was het!

7.4. Vragenlijsten

Standaard Offline

Geachte heer/mevrouw,

Mijn naam is Stefan Franz en ik ben masterstudent aan Tilburg University. Ik doe onderzoek naar de twee minuten stilte tijdens de dodenherdenking op 4 mei.

Het is nu bijna zeventig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog eindigde. Ik ben benieuwd naar uw persoonlijke gedachten tijdens dit moment van stilte.

Uw locatie tijdens de dodenherdenking .....

Waar dacht u aan tijdens de twee minuten stilte?

Persoonlijke informatie

Leeftijd ....

Geslacht m / v

Bedankt voor uw medewerking.

Werk Offline

Beste collega,

Mijn naam is Stefan Franz en ik ben masterstudent aan Tilburg University. Ik doe onderzoek naar de twee minuten stilte tijdens de dodenherdenking op 4 mei.

Het is nu bijna zeventig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog eindigde. Ik ben benieuwd naar uw persoonlijke gedachten tijdens dit moment van stilte.

Uw locatie tijdens de dodenherdenking .....

Waar dacht u aan tijdens de twee minuten stilte?

Persoonlijke informatie

Leeftijd ....

Geslacht m / v

Bedankt voor uw medewerking.

Pagina: 1

Dodenherdenking 4 mei

Mijn naam is Stefan Franz en ik ben masterstudent aan Tilburg University. Ik doe onderzoek naar de twee minuten stilte tijdens de dodenherdenking op 4 mei.

Het is nu bijna zeventig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog eindigde. Ik ben benieuwd naar uw persoonlijke gedachten tijdens dit moment van stilte.

Start

Pagina: 2

Dodenherdenking 4 mei

1. **Wat was uw locatie tijdens de dodenherdenking? (Thuis, bij vrienden, in de kerk, etc) ***

2. **Waar dacht u aan tijdens de twee minuten stilte? ***

3. **Wat is uw geslacht?**

4. **Wat is uw leeftijd?**

Verstuur

Pagina: 3